

Ásta Svavarsdóttir

„annaðhvort með dönskum hala eða höfði, enn að öðru leiti íslenskt“

Um tengsl íslensku og dönsku á 19. öld og áhrif þeirra

1 Inngangur

Þegar Ísland varð fullvalda 1918 höfðu Íslendingar verið þegar Danakonungs í rúmar fimm aldir. Allan þann tíma var saga Íslands og Íslendinga, þar með talin málsagan, samtvinnuð sögu Danaveldis. Í greininni verður sjónum beint að síðasta hluta þessa tímabils, nánar tiltekið 19. öldinni.

Vitund almennings um móðurmálið fór vaxandi á þessu tímabili fyrir áhrif ýmissa hugmyndastrauma, fyrst upplýsingarinnar og síðan vaxandi þjóðernisstefnu og rómantíkur. Þá gegndi málið mikilvægu táknrænu hlutverki í sjálfstæðisbaráttu Íslendinga eins og fjölmargra annarra þjóða og það stuðlaði að umræðum um tungumálið og þróun þess. Almennt læsi, vaxandi skriftarkunnátta, aukin útgáfustarfsemi og hægfara fjölgun innlendra stofnana, ekki síst skóla, kallaði jafnframt á skýr viðmið um meðferð málsins. Sambandið við dönsku var í bakgrunni allrar umræðu um íslenskt mál á 19. öld jafnvel þegar hún var ekki beinlínis viðfangsefnið. Hún snerist einkum um tvo meginþræði. Annars vegar var rætt um stöðu málsins – rétt landsmanna til að nota íslensku við allar aðstæður og skyldu

stjórnvalda til að tryggja það. Þetta birtist t.d. í þeim skrifum sem voru endurútgefin í greinasafninu *Þjóð og tunga* (Baldur Jónsson ritstj. 2006). Hins vegar var fjallað um meðferð málsins og þann búning sem því skyldi búinn í ræðu og riti. Undir þetta falla skrif um stafsetningu og grundvöll hennar (Jón Aðalsteinn Jónsson 1959:77–103) og um ýmis formleg einkenni málsins. Einnig voru erlend áhrif í orðaforða, setningagerð og stíl fyrirferðarmikið umræðuefni. Ábendingar og umvandanir um málnotkun og orðafar komu víða fram og má nefna sem dæmi ítarlegar bókafragnir í *Fjölni* á árunum 1843–1845.

Í þessari grein verða bein og óbein áhrif af tengslunum við Danmörku og dönsku í brennidepli. Því hefur verið haldið fram að á 18. og 19. öld hafi erlend áhrif á íslensku verið mikil og vaxandi, einkum frá dönsku, og ýmis dæmi tilgreind því til stuðnings, bæði umsagnir um mál og málnotkun og einstök textadæmi um dönskuskotið málfar (sjá einkum Kjartan G. Ottósson 1990 og tilvísanir þar). Aftur á móti hafa ekki verið gerðar miklar skipulegar rannsóknir á erlendum áhrifum, eðli þeirra og umfangi á þessu tímabili né heldur á forsendum þeirra með hliðsjón af ytri aðstæðum. Auður Hauksdóttir (2011, 2016) hefur fjallað um menningarleg tengsl Íslands og Danmerkur á síðari öldum og um tök Íslendinga á dönsku. Mikinn fróðleik má einnig sækja í skrif ýmissa sagnfræðinga, þ. á m. nýlegt yfirlit um tengslin við Kaupmannahöfn í riti Guðjóns Friðrikssonar og Jóns Þ. Þór (2013). Í greininni verða dregin fram ýmis atriði sem varða snertingu íslensku við önnur mál, einkum dönsku, og áhrif hennar á svipmót og þróun málsins. Fjallað verður um ytri aðstæður m.t.t. máltengsla, rakin dæmi um viðhorf og ummæli samtíðarmanna um erlend máláhrif og fjallað um áhrif í orðaforðanum eins og þau birtast í 19. aldar textum.¹ Niðurstöðurnar verða bornar saman og þannig leitast við að varpa ljósi á það hversu raunsanna mynd samtímaummæli gefi af málnotkun á sama skeiði. Almennt séð er meginniðurstaða greinarinnar sú að erlend máláhrif á 19. öld hafi verið minni en ráða mætti af því sem sagt var um þau í samtímaheimildum.

Skipulag greinarinnar er sem hér segir: Í 2. kafla er gerð grein fyrir markmiðum rannsókna sem kynntar eru í greininni og þeirri fræðilegu umgjörð sem þeim er búin. Máltengsl í danska ríkinu

¹ Greinin er afrakstur rannsókna innan verkefnisins „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals“ og byggir á gögnum þess. Það er samstarfsverkefni fræðimanna og stúdenta í Reykjavík, Uppsölum og Brussel og naut styrks frá Rannsóknasjóði 2012–2014 (nr. 120646021–23). (Sjá nánar um verkefnið: <http://www.arnastofnun.is/page/LCLV19>.)

meðan Ísland var hluti þess og tengsl íslensku við önnur mál, einkum á 19. öld, eru viðfangsefni 3. kafla. Þar er einnig vikið að hugmyndum samtíðarmanna um erlend, einkum dönsk, áhrif á 19. aldar íslensku, og sýnd dæmi um samtímaummæli um slík áhrif í máli og málnotkun sem varpa ljósi á viðhorf til þeirra. Í 4. kafla er gerð grein fyrir tveimur rannsóknum á erlendum áhrifum á íslenskan orðaforða eins og þau birtast í 19. aldar textum. Sjónum er einkum beint að umfangi orða af erlendum uppruna, bæði almennt í textunum sem lagðir eru til grundvallar og í mismunandi textum, en einnig er fjallað lítillega um eðli og einkenni orðanna. Í lokakaflanum eru niðurstöður þessara rannsókna dregnar saman og leitast við að draga ályktanir af þeim um eðli og umfang erlendra máláhrifa í íslensku á 19. öld, bæði með hliðsjón af hugmyndum um máltengsl og máláhrif almennt og þeim samtímalýsingum sem fjallað er um í 3. kafla.

2 Markmið og fræðileg umgjörð

Markmið greinarinnar er að skoða erlend áhrif á íslenskan orðaforða á 19. öld frá ólíkum sjónarhornum, annars vegar með tilliti til ytri aðstæðna í samfélaginu og þeirra viðhorfa sem þar má greina og hins vegar í málnotkun eins og hún blasir við í textum. Eins og áður segir er það útbreidd skoðun að dönsk áhrif hafi verið mikil á þessum tíma en hún byggist fyrst og fremst á samtímaummælum og einstökum dæmum um notkun orða af erlendum uppruna í textum, aðallega úr prentuðum heimildum. Hér verða kynntar niðurstöður úr skipulegum rannsóknum á erlendum áhrifum á orðaforðann eins og þau birtast í 19. aldar textum og þær tengdar við ytri aðstæður. Rannsóknirnar beindust ekki síst að því að meta umfang áhrifanna og leitast er við að greina niðurstöðurnar í ljósi almennra fræðilegra hugmynda um máltengsl og áhrif eins máls á annað.

Á síðustu árum og áratugum hefur söguleg félagsmálfræði, sem styðst við reynslu, hugmyndir og aðferðir úr fjölmörgum greinum málvísinda (Nevalainen og Raumolin-Brunberg 2012:27), verið vaxandi fræðigrein. Rannsóknir á þessu sviði beinast að tengslum máls og samfélags í víðum skilningi, þ. á m. að eðli og áhrifum máltengsla (sjá t.d. McColl Millar 2012, Trudgill 2010). Meðal þess sem einkennir þetta rannsóknarsvið má nefna áherslu á tilbrigði í málinu á hverjum tíma sem koma berlegar í ljós þegar sjónum er beint að fjölbreytilegri heimildum en títt er í hefðbundnum sögulegum málrannsóknum.

Þar á meðal eru ýmiss konar sjálfskrif (e. *ego documents*) eins og t.d. einkabréf og dagbækur fólks með ólíkan bakgrunn (Elspass 2012, van der Wal og Rutten 2013). Slík nálgun dregur fram blæbrigðaríkari mynd af máli fyrri tíma og hefur verið kennd við „language history from below“ (Elspass o.fl. 2007). Í þessari grein birtist sjónarhorn sögu-legrar félagsmálfræði ekki síst í vali á efnivið þar sem bæði óútgefin einkabréf og útgefin blöð og tímarit eru nýtt til rannsókna, tvær ólíkar textagerðir sem báðar stóðu þó tiltölulega nærri fólki í daglegu lífi á 19. öld.

Rannsóknir í máltengslafræði (e. *contact linguistics*) hafa á undanförunum áratugum skerpt skilning á því hvernig áhrifum eins máls á annað er háttáð við ólíkar ytri aðstæður (sjá t.d. Thomason og Kaufman 1988, Thomason 2001). Þar skiptir m.a. máli hversu mikil, náin og langvarandi tengsl málsamfélaganna eru, hversu útbreitt tvítýngi er í því samfélagi sem verður fyrir áhrifum og hvers eðlis það er, hvernig tengslunum er háttáð o.s.frv. Thomason og Kaufman (1988:73–95) settu fram viðmiðunarskala (e. *borrowing scale*) í fimm þrepum til að lýsa áhrifum eins máls á annað. Honum er ætlað að segja fyrir um umfang og eðli máláhrifa miðað við tilteknar ytri aðstæður – þ.e. mismikil og misnáin mál- og menningartengsl. Þessi skali hefur síðar verið útfærður nánar og hér verður vísað til nýrri gerðar þar sem þrepin eru bara fjögur (Thomason 2001:68–69). *Tafla 1* sýnir aðalatriði hans (hvert þrep felur í sér þrepíð (eða þrepin) á undan).

	<i>Máltengsl</i>	<i>Tvítýngi „lántakenda“</i>	<i>Orðaforði – tökuorð</i>	<i>Málkerfi</i>
1. þrep	Óregluleg	Takmarkað vald á veitimáli og/eða fáir tvítýngdir málnotendur	Utan kjarna orðaforðans; einungis inntaksorð (mest no. en líka so., lo. og ao.)	Engin áhrif
2. þrep	Nokkru meiri	Allgott vald á veitimáli; minnihluti málnotenda tvítýngdur	Utan kjarna orðaforðans; kerfisorð (st., ao.) auk inntaksorða	Minni háttar áhrif

	Máltengsl	Tvítýngi „lántakenda“	Orðaforði – tökuorð	Málkerfi
3. þrep	Allmikil	Fleiri tvítýngdir málnotendur; viðhorf og aðstæður hliðholl máláhrifum	Kjarnaorðaforði auk annarra tökuorða	Allnokkur áhrif (en valda ekki grundvallar-breytingum í kerfinu)
4. þrep	Mikil	Útbreitt tvítýngi; málfélagslegir þættir sem stuðla mjög að máláhrifum	Mjög umfangsmikil áhrif á orðaforðann	Umfangsmikil og takmarkalítill áhrif á málkerfið

Tafla 1. Einfaldað yfirlit yfir viðmiðunarskala Thomason og Kaufman um erlend máláhrif (sbr. Thomason 2001).

Slíkur skali felur í sér gagnleg viðmið við mat á umfangi erlendra áhrifa í 19. aldar íslensku og verður vikið aftur að honum í niðurlagi greinarinnar.

3 Máltengsl

3.1 Íslenska og önnur mál í danska konungsríkinu

Lengi framan af var Danaveldi víðlent, fjölþjóðlegt og fjöltyngt samfélag (Frandsen 2015, Pedersen 2009). Stærstan hluta þess tímabils, sem Ísland tilheyrði því, var danska alls ekki einráð innan ríkisins en staða hennar styrktist eftir því sem á leið. Þegnarnir töluðu hver sitt móðurmál, flestir norræn mál eða mállýskur en sumir þýskar mállýskur, samísku eða grænlensku. Á 18. og 19. öld þróaðist síðan meðal menntamanna og betri borgara í Kaupmannahöfn danskt talmál sem ekki var svæðisbundið á sama hátt og mállýskurnar og var undanfari staðalmálsins (Kristiansen 2003:73–75, Pedersen 2005:179 o.áfr.). Ritmálið í konungsríkinu var ýmist latína, þýska eða danska, auk íslensku á Íslandi.

Möguleg áhrif eins máls á annað við slíkar aðstæður ráðast af innbyrðis tengslum málanna, útbreiðslu þeirra og stöðu og af því að hvaða marki íbúar voru tví- eða fjöltyngdir (Schendl 2012). Ætla

má að langflest alþýðufólk í danska ríkinu hafi einungis talað eigið móðurmál og að tvítýngi meðal alþýðu manna hafi fyrst og fremst verið til staðar á mótum málsamfélaga, t.d. á Suður-Jótlandi, og í stærri bæjum og borgum þar sem hluti íbúanna var aðfluttur. Þá er vert að minna á að almúginn hefur almennt verið ólæs og óskrifandi a.m.k. fram á 18. öld. Tvítýngi (eða fjöltyngi) var því einkum að finna í efri lögum samfélagsins og áhrif milli mála hafa því yfirleitt átt uppruna þar.

Auk landfræðilegrar dreifingar tengdust einstök mál mismunandi notkunarsviðum. Latína var lærdómsmál alls staðar í ríkinu a.m.k. til loka 18. aldar og kirkjumál fram að siðaskiptum. Þá leysti danska hana af hólmi innan kirkjunnar á öllu norræna málsvæðinu nema Íslandi þar sem íslenska var notuð. Hluttur dönsku í stjórnsýslu og verslun fór vaxandi eftir því sem á leið en þýskra áhrifa gætti lengst af á öllum þessum sviðum (Kristiansen 2003:82–84). Máltengsl innan danska ríkisins voru því talsvert margbrotin. Auk dönsku hafa latína og þýska hins vegar skipt mestu máli gagnvart íslensku og Íslendingar hafa ekki haft nein kynni af sumum þeirra mála sem töluð voru á fjarlægum slóðum innan Danaveldis.

Kringum aldamótin 1800 hófust miklar pólitískar, hugmyndafræðilegar og þjóðfélagslegar umbreytingar í norðan- og vestanverðri Evrópu sem áttu eftir að hafa afdrifaríkar afleiðingar. Danska konungsríkið tók að skreppa saman, fyrst við missi Noregs 1814 og síðan hertogadæmanna við suðurlandamærin 1864. Samfara því leysti danskt þjóðríki hið gamla fjölþjóðlega Danaveldi af hólmi á 19. öld þótt eyöldin í Norður-Atlantshafi væru enn undir danskri stjórn. Um leið breyttist staða tungumálanna innan ríkisins því farið var að líta á dönsku sem þjóðtungu í ríkinu (Pedersen 2009:57). Aukið vægi dönsku kom fram á flestum sviðum og birtist m.a. í því að hún kom í stað latínu sem kennslumál við Kaupmannahafnarháskóla. Það gerði auknar kröfur til íslenskra stúdenta um góða dönskukunnáttu. Á fyrri hluta 19. aldar urðu þeir að þreyta inntökupróf í dönsku (Auður Hauksdóttir 2001:34) og breytingin hlýtur að hafa veikt stöðu þeirra almennt gagnvart samstúdentum sem áttu sér dönsku að móðurmáli. Þjóðernisvakningin í Danmörku og víðar í Evrópu varð til þess að styrkja íslenska þjóðernisvitund og vekja óskir um aukna sjálfstjórn. Íslendingar vildu ekki og gátu ekki litið á sig sem Dani þótt þeir væru þegnar konungsins, ekki síst vegna þess táknaða hlutverks sem tungumálið gegndi í því að skilgreina þjóðir samkvæmt hugmyndum um menningarlega þjóðernisstefnu (e. *ethnic nationalism*; sjá t.d. Leersen 2008).

Í Danmörku var alltaf litið svo á að íslenska væri sérstakt tungumál. Þar hefur bæði skipt máli hversu ólík hún var talmálinu á meginlandinu, bæði í Danmörku og Noregi, og sú staðreynd að löng hefð var fyrir íslensku ritmáli. Íslensk biblíuþýðing og ýmis önnur kirkjuleg rit á íslensku voru t.d. gefin út fljótlega eftir siðaskipti. Í Noregi, þar sem mállýskurnar voru mjög skyldar þeim dönsku, og í Færeyjum, þar sem ekki var nein ritmálshefð, þótti aftur á móti eðlilegt að nota danskt ritmál og danska biblíuþýðingu. Íslenska naut ekki bara viðurkenningar heldur líka talsverðrar virðingar í Danmörku, ekki síst meðal menntamanna, vegna sögulegs gildis fornritanna fyrir öll Norðurlönd (Auður Hauksdóttir 2016). Af hendi danskra yfirvalda virðast aldrei hafa verið markvissir tilburðir til að grafa undan íslensku á Íslandi. Til marks um það má nefna að þegar móðurmálskennsla var innleidd í dönskum latínuskólum í byrjun 19. aldar virðast dönsk skólayfirvöld hafa talið sjálfsagt að íslenska væri kennd sem móðurmál á Íslandi, þ.e.a.s. í skólanum á Bessastöðum, rétt eins og danska í Danmörku (sjá grein Öldu B. Möller 2017, í þessu hefti *Orðs og tungu*). Eigi að síður sótti danska á, einkum meðal íslenskra embættismanna, eftir því sem fram liðu stundir (sjá Kjartan G. Ottósson 1990:32 o.v.).

3.2 Íslenska og danska á Íslandi

Þótt sambúð íslensku við dönsku hafi verið löng var ekki þar með sagt að hún hafi alltaf verið nán. Fyrir þorra Íslendinga var danska fjarlæggt tungumál og það hefur lengstum verið þröngur hópur sem var í beinni snertingu við danskt málsamfélag. Það voru aðallega þeir sem dvöldu lengur eða skemur í Danmörku við nám eða störf og þeir sem áttu í samskiptum við yfirvöld þar vegna starfs síns. Hvort tveggja átti fyrst og fremst við um sama hóp veraldlegra og andlegra háembættismanna sem var fámennur á hverjum tíma. Ætla má að lengst af hafi því tiltölulega fáir Íslendingar haft vald á dönsku og hún var ekki kennd á Íslandi fyrr en á 19. öld (Auður Hauksdóttir 2001:34). Þá er líklegt að margir landsmenn hafi haft betra vald á dönsku ritmáli en á talmálinu. Ætla má að tengslin hafi löngum verið fyrst og fremst gegnum ritað mál – lestur, skriftir og þýðingar,²

² Sjá Thomason og Kaufman (1988:66) um erlend áhrif sem berast gegnum ritmál. Þau hika við að nota hugtakið *tvítyngi* þegar fólk hefur einungis vald á öðru ritmáli. Ég leyfi mér þó að nota það hugtak í viðum skilningi hér, þ.e.a.s. þegar fólk hefur, auk móðurmálsins, nægilega gott vald á öðru tungumáli til að sú þekking nýtist því, hvort sem er í töluðu eða rituðu máli.

en bein samskipti í töluðu máli hafi að mestu einskorðast við þann tíma sem Íslendingar eyddu í Danmörku. Reyndar var ekki gerð krafa um íslenskukunnáttu danskra embættismanna á Íslandi fyrr en um miðja 19. öld og samskipti þeirra við íslenska embættismenn jafnt og stjórnvöld í Danmörku fóru því fram á dönsku (Kjartan G. Ottósson 1990:59). Þeir voru þó örfáir og sama gilti lengst af um aðra útlendinga. Þess vegna varð aldrei til málminnihluti innanlands sem gat haft mótandi áhrif á þróun málsins.

Dönnum með fasta búsetu á Íslandi fjölgaði talsvert þegar kom fram á 19. öld, einkum í bæjunum, en upplýsingar um fjölda þeirra liggja ekki á lausu. Gera má ráð fyrir að danska hafi verið heimilismál hjá dönskum og sumum hálfdönskum fjölskyldum. Auk þess benda heimildir til að hún hafi verið talsvert notuð í bæjarlífinu í Reykjavík, a.m.k. á fyrri hluta aldarinnar. Sem dæmi um það fór kennslan í fyrsta barnaskólanum, sem starfræktur var á árunum 1830–1848, að verulegu leyti fram á dönsku (Klemens Jónsson 1929 I:252). Sömuleiðis klöguðu danskir kaupmenn Stefán Gunnlaugsson bæjarfógeta fyrir stiftamtmani 1848 vegna auglýsinga sem hann birti um notkun íslensku í bænum og fyrirmæla um að næturverðir skyldu nota íslensku fremur en dönsku í köllum sínum (Klemens Jónsson 1929 II:100–101). Loks má nefna að gerðabækur Reykjavíkur voru skrifaðar á dönsku fram á miðja 19. öld. Tekið var fyrir það 1850 en danska var eigi að síður töluð lengur á bæjarstjórnarfundum. Óvíst er hversu margir danskir íbúar tileinkuðu sér íslensku, hversu gott vald þeir höfðu á henni og hvaða mál Danir og Íslendingar notuðu almennt sín á milli – dönsku, íslensku eða e.k. blendingsmál. Þegar danskur kaupmaður skoraðist undan kosningu í bæjarstjórn 1852 vegna skorts á íslenskukunnáttu til að færa gerðabókina var því svarað til „að kærandinn hefði átt heima á Íslandi í 26 ár, og yrði daglega að tala íslenzku við viðskiptavini sína, og að hann yrði að teljast sá af útlendum kaupmönnum, er talaði málið best“ (Klemens Jónsson 1929 II:9).

Rétt eins og dönskum íbúum fjölgaði á Íslandi á 19. öld fjölgaði líka Íslendingum búsettum í Danmörku og ferðalög milli landanna urðu tíðari. Á þessu tímabili jukust því tengsl málanna umtalsvert og æ fleiri Íslendingar öðluðust vald á dönsku. Þar með sköpuðust forsendur fyrir auknum dönskum máláhrifum, ekki eingöngu í gegnum ritmálið heldur einnig talað mál.

3.3 Umræður um íslenskt mál á 19. öld

Málhreinsun var áberandi þáttur í þeim viðhorfum um málnotkun og málþróun sem birtast í 19. aldar skrifum um tungumálið. Litið var svo á að málið hefði spillst af erlendum áhrifum og að viðreisn þess fælist ekki síst í viðleitni til að eyða afleiðingum þeirra í orðaforða, setningagerð og stíl. Andstaða gegn erlendum máláhrifum er algeng meðal þjóða sem eiga í baráttu fyrir sjálfstæði eða stríði um lönd og beinast fyrst og fremst að máli þeirra sem barist er gegn. Þannig beindist hún einkum gegn dönsku á Íslandi og um sama leyti var talsverð andstaða gegn þýsku og þýskum áhrifum í Danmörku sem tengdist m.a. stríðunum um hertogadæmin (Frandsen 2015, Brodersen 2003:125–126). Hugmyndin um gullaldarmál er samofin málhreinsun (Langer og Nesse 2012:617) og á Íslandi var litið svo á að það birtist í fornritunum sem urðu fyrirmynd við viðreisn tungunnar. Við þetta bættust rómantískar hugmyndir um hreinleika alþýðumálsins, einkum til sveita, en einnig má nefna arfleifð upplýsingarinnar þar sem áhersla var lögð á innlenda nýyrðasmíð til að tryggja að textar væru sem flestum skiljanlegir. Í bréfi, sem danski málfræðingurinn Rasmus Rask skrifaði haustið 1813, eftir skamma dvöl á Íslandi, lýsir hann málinu sem hann heyrði í Reykjavík þannig: „jafnvel hiá bestu mönnum er annaðhvört ord á dönsku, hiá almúganum mun hún haldast vid leingst“ (BRR:164). Ári síðar var hann á ferð um Austurland og lýsti reynslu sinni í öðru bréfi: „Þar var [...] málið hreint og kröptugt, nema kannske í eystri parti Skaptafellssýslu dálítið afbakað í stöku tilfellum“ (THÍB:96).³ Ef marka má þessi ummæli hefur Reykjavíkurmálið verið mjög dönskuskotið á fyrstu áratugum 19. aldar en mun síður út um land, a.m.k. á austanverðu landinu. Rúmum þremur áratugum síðar lýsti áðurnefndur Stefán Gunnlaugsson bæjarfógeti málfari í bænum í bréfi til stiftamtmanns:

Den paaklagede almindelige Konfusion af Islandsk og Dansk hvormed der in specie i Reykjavik Købstad opstaar en saa frygtelig Sammenblandning af begge Sprog, at naar Oplandsbønderne kommer til Købstaden, kan de undertiden med Nød og Næppe forstaa deres egen Landsmænd, som ere her bosatte, hvilke d.v.s. Tomthusmændene og islandske Assistenten,

³ Björn M. Ólsen gaf út úrval af bréfum Rasks til Íslendinga með samræmdri stafsetningu 1888 (THÍB) en í útgáfu Louis Hjelmlev á bréfasafni hans frá 1941 (BRR) er textinn prentaður stafréttur.

have staaet i den Formening, at det hörer til Levemaade, at efterabe det danske Sprog.

(Klemens Jónsson 1929 II:100–101)

Þegar Stefán talar um blöndun íslensku og dönsku á hann sennilega frekar við dönskuskotna íslensku en að fólk tali málin á víxl og lýsing hans rímar ágætlega við ummæli Rasks. Það vekur athygli að Stefán taldi dönsk áhrif á Reykjavíkurmálið vera svo mikil að þau leiddu til þess að sveitamenn ættu erfitt með að skilja bæjarbúa, bæði íslenska verslunarþjóna og tómthúsmenn, en engin leið er að sannreyna þá fullyrðingu nú. Það ætti a.m.k. að varast að taka slík ummæli of bókstaflega þótt ekki skuli gert lítið úr reynslu og athyglisgáfu samtímamanna. Orð þeirra Rasks og Stefáns Gunnlaugssonar byggðust á upplifun þeirra fremur en á skipulegri athugun en eigi að síður þekktu þeir báðir málið í bænum af eigin raun.

Í skáldskap má líka finna áhugaverð dæmi um viðhorf til máls og málþróunar þótt sú mynd, sem þar birtist, kunni að vera máluð nokkuð sterkum litum. Í tímaritinu *Ármann á Alþingi*, sem gefið var út á árunum 1829–1832, samdi Baldvin Einarsson samtöl milli þriggja skáldaðra persóna sem voru táknmyndir ólíkra þjóðfélagshópa og hugmynda. Ein þeirra var Önundur, fulltrúi þeirra sem voru „úngir menn, er leitast við að semja sig eptir háttum útlendra þjóða, en hafna öllum gömlum landssíð, og ovirda hann. Þeir eru [...] gefnir fyrir nýbreytni og munadi“ (*Ármann á Alþingi* 1830:IV). Önundur var Seltirningur og málfar hans einkenndist mjög af erlendum áhrifum (sem hurfu þó að mestu eftir að hann hafði stundað sveitavinnu um hríð). Stutt dæmi gefur vísbendingu um mál hans (*Ármann á Alþingi* 1830:58):

Dónarnir eru miklu fornúftugri, føyeligri og anstøndugri, þeir vísa oss, sem það ber sig að vera, síðan vér erum í slíku standi, alla æru og ærbødugheit. Børnin indrecca það með móðurmjólkinni, og þar fyrir svaradi barnid, nær presturinn spurdi það í Dómkirkjunni í hovedstadinn Reykjavíg, hvorr væri þess yfirvald, so svaradi barnid: „Kaupmennirnir!“(?).

Í formála að 2. árgangi tímaritsins segir Baldvin að ræða Önundar sé „med vilja gerd svo bjøgud og afkárilig, að traudt eda eigi finnist maki“ svo lesendur megi sjá „hvørsu hrakliga ljótt það er að aflaka málið með útlendum ordum, og skræma það með útlendri ordarød

(stilshætti) sem á svo illa við íslenzku“ (*Ármann á Alþingi* 1830:VI). Þar gefur hann líka áhugaverða skýringu á uppruna Önundar í nágrenni Reykjavíkur (1830:V):

Önund lét eg vera á Seltjarnarnesi, af því ad eg huxadi ad það mundi vera eins í Íslandi eins og annarstadar þar sem borgir eru bygdar af útlendum mönnum, þá vestnar málid fyrst í kríngum þær, og breidist þaðan út lengra, og líka mynti mig ad eg hefði heyrt marga segja ad svo væri.

Máli Önundar var því beinlínis ætlað að gefa ýkta mynd af erlendum máláhrifum. Þá virðist heimilisfesti persónunnar ekki hafa ráðist af reynslu höfundar sjálfs af íslensku kaupstaðamáli heldur því sem hann hafði heyrt um málfar í borgum almennt. Óvíst er að hugmyndir um mál og málþróun í erlendum borgum hafi sjálfkrafa mátt heimfæra á smábæinn Reykjavík⁴ og því ástæða til að taka lýsingunni með hæfilegum fyrirvara.

Skáldsagan *Piltur og stúlka* er líka áhugaverð í þessu sambandi því Reykjavík er sögusvið í drjúgum hluta sögunnar.⁵ Bænum er stillt upp sem andstæðu við sveitirnar og bæjarbúum sem andstæðu við sveitastúlkuna sem þangað kemur. Munur sögupersónanna kemur fram jafnt í hátterni, klæðaburði og málfari (Jón Thoroddsen 1850:70):

Það má nærri geta, að Sigríði varð í fyrstu margt nýstárlegt þar sem hún nú var komin; siðir og búnaðarhættir voru þar allir aðrir en þar sem hún hafði verið áður. Hún var svo vel viti borin að hún fann fljótt, að mart varð hún að nema það, sem hún hafði ekki áður numið, en vera varð, og betur fór að kunna; [...] Tvent var það, sem Sigríði virtist eingin nauðsyn tilbera að hún breytti, og ásetti sjer jafnan að varðveita, enn það var málið og klæðabúningurinn. [...] Danska tungu hafði hún að sönnu lært [...] og skildi hún hana allvel; enn aldrei hafði hún mælt á það mál, og þótti henni betra að tala það óbjagað, sem hún kunni, enn rammbjagaða dönsku;

Þarna er gefið í skyn að Íslendingar hafi ekki verið vel mæltir á dönsku og á sama stað er íslensku Reykjavíkurmáli lýst svo:

⁴ Árið 1835 voru íbúar Reykjavíkur 639 og um 554 til viðbótar í næsta nágrenni bæjarins (n.v. Seltjarnarnes, Laugarnes og Viðey), alls tæplega 1200 manns (sbr. *Hagskinnu*, töflu 2.3).

⁵ Sjá einnig Harald Bernharðsson (2017), í þessu hefti *Orðs og tungu*.

[...] eins og hvervetna annarstaðar í Reykjavík, [voru] danska og íslenska í svörunu fóstbræðralagi, og einginn maður, nema Sigríður ein, mælti þar svo orð einu atkvæði leingra, að ekki væri annaðhvort með dönskum hala eða höfði, enn að öðru leiti íslenskt.

Í sögunni er víða vikið að málinu í bænum, aldrei á jákvæðum nótum, og í sumum samtölum sögupersóna er líkt eftir því með málblöndun og misvel aðlöguðum tökuorðum. Sagan ber vitni neikvæðu viðhorfi bæði gagnvart erlendum áhrifum í Reykjavíkurmáli og lífsháttum bæjarbúa. Erfitt er að segja hvort hún endurspeglar viðtekin viðhorf í samfélaginu en ekki er ólíklegt að svo sé því höfundur hennar bjó aldrei sjálfur í bænum og hefur því tæplega þekkt Reykjavík og reykvískt tungutak vel af eigin raun. Bókin varð vinsæl og víðlesin svo ekki er ósennilegt að hún hafi sjálf stuðlað að þeirri ímynd að 19. aldar mál hafi verið undir miklum dönskum áhrifum, sérstaklega í Reykjavík.

Athyglisvert er hversu mjög erlend máláhrif og þéttbýlismyndun er spyrnt saman í þeim heimildum sem hér hefur verið vísað til. Viðhorf samtímamanna til hvors tveggja voru almennt ekki jákvæð. Bæir höfðu á sér illt orð, bæði vegna drykkjuskapar og lausungar sem þar ríkti og vegna togstreitu sem snemma skapaðist milli þéttbýlis og dreifbýlis. Klemens Jónsson rekur í Reykjavíkursögu sinni óglæsilegar lýsingar ýmissa samtímamanna á bæjarlífinu í upphafi 19. aldar en hann sá þó ástæðu til þess að hefja þá umfjöllun með fyrirvara: „auðvitað verður að taka þeirri lýsingu með varúð [...] en þá eins og reyndar jafnan var mönnum, einkanlega þeim eldri, meinilla við alla nýbreytni og fyrirdæmdu hana með sterkustu orðum“ (Klemens Jónsson 1929 I:180). Um miðja öldina barðist Stefán Gunnlaugsson ekki bara gegn erlendum máláhrifum, eins og áður hefur verið rakið, heldur líka drykkjuskap og hangsi í bænum (1929 I:99) en bæjarbragurinn virðist hafa skánað eftir því sem bænum óx fiskur um hrygg þegar leið á öldina (Klemens Jónsson 1929 II). Óhætt virðist að gera ráð fyrir því að erlend máláhrif hafi í raun verið meiri í kaupstöðum en til sveita þar sem bæjarbúar voru almennt í meiri og nánari sneringu við útlendinga en sveitafólk. Danir, sem settust að á Íslandi á 19. öld, voru flestir kaupmenn, iðnaðarmenn og sérfræðingar á ýmsum sviðum og vegna starfa sinna bjuggu þeir yfirleitt í þéttbýli, flestir líklega í Reykjavík. Lífshættir og atvinnuvegir í þéttbýli fólu í sér miklar breytingar frá hinu hefðbundna bændasamfélagi sem

enn var ríkjandi til sveita. Bæjarlífið kallaði því á ný umræðuefni og þar með á ný orð og talshætti. Ekki þarf að koma á óvart að þau hafi að einhverju marki verið sótt til annarra mála enda voru margar nýjungar innfluttar, yfirleitt frá Danmörku, og nýmæli af öllu tagi áttu sér erlendar fyrirmyndir. Spurningin er því einkum hversu mikil áhrifin voru og hversu raunsanna mynd af veruleikanum megi lesa úr ummælum og lýsingum samtímamanna á 19. aldar máli í sveit og bæ.

4 Erlend máláhrif á 19. öld

4.1 Rannsóknir á orðaforða í 19. aldar textum

Í þessum kafla verður greint frá tveimur rannsóknum á erlendum áhrifum eins og þau birtast í textum frá 19. öld. Stuðst var við rafræn textasöfn með samfelldum textum og það gefur betri heildarmynd af viðfangsefnunum en fá má af einstökum textum eða stökum notkunardæmum. Meðal textanna er bæði útgefið og óútgefið efni og þeir eru talsvert fjölbreytilegir að innihaldi og framsetningu. Í fyrri rannsókninni voru orð með tilteknum tókuaðskeytum notuð sem prófsteinn á erlend áhrif. Hún spannar alla öldina og beindist m.a. að hugsanlegum breytingum á hlutfallslegum fjölda slíkra orða í textum frá fyrri og síðari hluta hennar. Auk þess fól þessi rannsókn í sér samanburð milli tveggja ólíkra textategunda, annars vegar einkabréfa og hins vegar blaðatexta. Síðari rannsóknin beindist að orðum af erlendum uppruna í blöðum frá síðasta fjórðungi aldarinnar. Sjónum er einkum beint að heildarmyndinni en einnig er fjallað um hlutfallslegan fjölda slíkra orða eftir aldri textanna, útgáfustað og gerð. Saman gefa þessar tvær rannsóknir og niðurstöður þeirra skýrari og blæbrigðaríkari mynd af erlendum áhrifum í orðanotkun á 19. öld en við höfum áður haft.

4.2 Aðskeyti af erlendum uppruna

4.2.1 Afmörkun og efniviður

Rask (1818:297) nefnir nokkur tókuaðskeyti sem hann telur að hafi orðið virk til orðmyndunar í íslensku samtímamáli „átminstone i vardslöst dagligt tal“: *be-* (t.d. *besækja*), *an-* (t.d. *antaka*), *for-* (t.d.

forgylla), *-heit* (t.d. *ærligheit*), *-isti* (t.d. *júristi*), *-ferðugt* (t.d. *siðferðugt*) og *-era* (t.d. *traktera*). Af lista Rasks voru valin tvö forskeyti (*be-* og *an-*) og tvö viðskeyti (*-heit* og *-era*) til þess að kanna útbreiðslu þeirra og stöðu í 19. aldar textum. Veturliði G. Óskarsson (2015) hefur fjallað um sögu og útbreiðslu eins þessara aðskeyta, forskeytisins *be-* (ásamt afbrigðinu *bí-*), og byggði að nokkru leyti á sama efnivið og hér er gert. Í þessari grein er aftur á móti fyrst og fremst litið á þessi aðskeyti í heild og þau notuð sem (einn) mælikvarði á erlend áhrif í orðaforðanum.

Lýsing Rasks á umræddum tókuaðskeytum vekur m.a. eftirfarandi spurningar:

1. Hversu algeng voru aðskeytin í íslenskum textum?
2. Komu þau fyrst og fremst fyrir í (hirðuleysislegu) daglegu máli?
3. Að hve miklu leyti urðu aðskeytin virk í íslenskri orðmyndun?

Í ljósi neikvæðra viðhorfa til erlendra máláhrifa á 19. öld, sem áður hefur verið lýst, er vert að bæta fjórðu spurningunni við:

4. Má greina breytingar á tíðni og útbreiðslu aðskeytanna á tímabilinu?

Hér er þess að gæta að við höfum vitaskuld engan beinan aðgang að því 19. aldar talmáli sem Rask vísar til („várdslöst dagligt tal“, sbr. tilvísun hér á undan) og þar af leiðandi er ekki hægt að svara annarri spurningunni á óbyggjandi hátt. Samanburður á eðlisólíkum ritmálstextum getur þó gefið vísendingar um þetta atriði og þær verða að duga úr því sem komið er.

Efniviðurinn, sem rannsóknin byggðist á, voru tvö rafræn textasöfn. Annað þeirra geymir blaða- og tímaritategna⁶ frá 19. öld (tæp-

⁶ Textarnir eiga rætur í vef Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns, *Tímarit.is*. Þar eru ljósmyndir og ljóslesnir textar úr (næstum) öllum íslenskum blöðum og tímaritum frá 19. öld. Textasafnið byggist á ljóslesnum textum af *Tímarit.is* sem bókasafnið lét í té til frekari úrvinnslu á orðfræðisviði Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Þar voru þeir leiðréttir og gengið þannig frá þeim að þeir hentuðu til málrannsókna í tengslum við ýmis verkefni, þ. á m. rannsóknarverkefnið sem þessi grein tengist (sjá nmgr. 1). Um aðferðir við leiðréttingu og frágang íslenskra 19. aldar texta og uppbyggingu gagnasafns með slíkum textum má lesa í grein Ástu Svavarsdóttur, Sigrúnar Helgadóttur og Guðrúnar Kvaran (2014).

lega 1,4 milljónir lesmálorða⁷), hitt persónuleg einkabréf⁸ (um 865 þúsund lesmálorð). Bæði söfnin spanna alla öldina en dreifing þeirra yfir tímabilið er ekki jöfn því tiltækt efni vex bæði að umfangi og fjölbreytni eftir því sem á líður. Blaðatextar hafa ýmsa kosti sem heimildir um mál og málnotkun. Þeir eru fjölbreyttir að gerð og innihaldi, eru ætlaðir breiðum lesendahópi og fjalla einkum um málefni sem snerta samtímann (sjá t.d. Percy 2012). Þeir eru því dæmi um formlega, ópersónulega og opinberlega útgefna texta sem eigi að síður standa almenningi nærri. Einkabréf fólks til vina og vandamanna eru aftur á móti dæmi um persónulega texta sem ekki voru ætlaðir til útgáfu og almennt má ætla að þeir hafi líkst töluðu máli meira en útgefni textar (sjá Elspass (2012) og van der Wal og Rutten (2013) um einkabréf sem málheimildir). Þótt óvarlegt sé að leggja texta bréfanna og talmál að jöfnu⁹ verður hér litið á bréfin sem eins konar fulltrúa daglegs máls í samskiptum fólks, „mál nándar“ (e. *language of intimacy*, þ. *Sprache der Nähe*) sem einkennist af því að vera talmálslegt, óformlegt og óskipulagt (Elspass 2012:157). Samanburði milli blaðasafnsins (útgefin blöð og tímarit) og bréfasafnsins (óútgefin einkabréf) er því ætlað að endurspeglar mun ritmáls og talmáls á 19. öld að svo miklu leyti sem það er hægt. Munur safnanna tveggja felst líka í því hverjir skrifuðu textana. Langflestir þeirra sem skrifuðu í blöð og tímarit voru fullorðnir, menntaðir karlmenn. Bréfitrarar voru aftur á móti mun breiðari hópur og bakgrunnur þeirra fjölbreytilegri. Meðal þeirra voru bæði konur og karlar, þau voru á ýmsum aldri, þjuggu víða um land og þjóðfélagsstaða þeirra og menntun var talsvert mismunandi.

4.2.2 Niðurstöður

Í söfnunum fundust samanlagt 363 dæmi um orð með umræddum aðskeytum. Í heild verður það að teljast lítið í hlutfalli við textamagnið

⁷ Lesmálorð (e. *running word*) er textaeining með bili á undan og eftir.

⁸ Bréfasafninu var komið á fót af Haraldi Bernharðssyni og Jóhannesi Gísla Jónssyni en það hefur síðan verið aukið og endurbætt á vegum verkefnisins sem þessi grein tengist (sjá nmgr. 1).

⁹ Sandersen (2003, 2007) rannsakaði bréf óbreyttra danskra hermanna frá miðri 19. öld. Hún segir að þess sjáist yfirleitt merki í skrifum lítt menntaðra bréfitara sem eru óvanir að tjá sig í rituðu máli „enten i form af hyppige talesprogsnedslag eller ved forekomst af stive skriftsprogsklichéer, ofte begge dele“ (Sandersen 2003:18). Það þarf því að vera á varðbergi, t.d. gagnvart formúlukenndu orðalagi í bréfunum sem endurspeglar fyrirmyndir bréfitara (t.d. í gömlum bréfum) fremur en hans eigið málfar.

– það þýðir að af hverjum 10 þúsund orðum í textunum eru að meðaltali 1,6 orð með einhverju þessara fjögurra tókuaðskeyta.

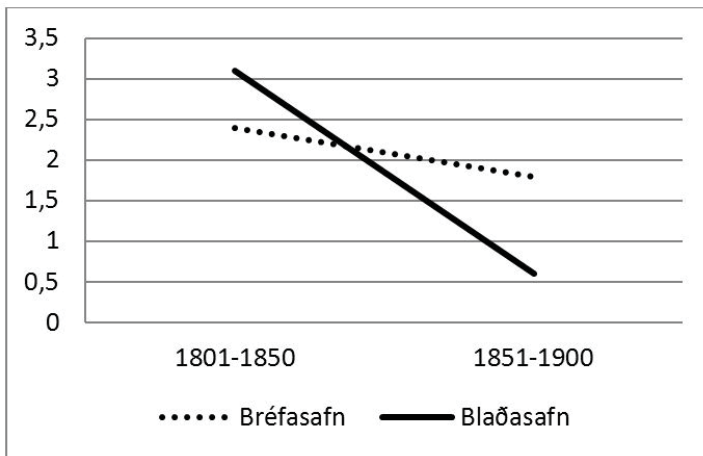
Til að fá mynd af dreifingu dæmanna var hvoru safni skipt í tvennt um miðbik aldarinnar. Þannig er bæði hægt að bera saman mismunandi textagerðir (bréf og blöð/tímarit) og mismunandi tímabil (fyrri hluta aldarinnar og þann síðari). Ef einungis er litið á fjölda dæma um orð með aðskeytunum fjórum voru þau heldur fleiri í blaðatextum en í bréfum. Dæmin voru líka mismörg á fyrri og síðari hluta 19. aldar. Þar er þó munur á söfnunum. Í bréfasafninu voru margfalt fleiri dæmi frá síðari helmingi aldarinnar en þeim fyrri en í blaðasafninu snerist þetta við. Fjöldi dæma gefur þó ekki endilega rétta mynd af umfangi slíkra orða í textunum því söfnin eru misstór og í þeim báðum er mun meira og fjölbreytilegra efni frá síðari helmingi aldarinnar. Dæmafjöldann verður því að skoða sem hlutfall umræddra orða af heildar-textanum. *Tafla 2* sýnir niðurstöður þar sem bæði kemur fram fjöldi dæma í hvoru textasafni og á hvoru tímabili og hlutfall þeirra miðað við hver 10 þúsund orð.

	<i>Tímabil</i>	<i>Fjöldi lesmáls-orða</i>	<i>Fjöldi dæma</i>	<i>Hlutfall af hverjum 10.000 orðum</i>
Bréfasafn	1801–1850	59.045	14	2,4
	1851–1900	804.910	147	1,8
Blaðasafn	1801–1850	473.139	149	3,1
	1851–1900	923.277	53	0,6
Alls	19. öld	2.260.371	363	1,6

Tafla 2. Orð með aðskeytunum *an-*, *be-*, *-heit* og *-era*: Heildarfjöldi lesmálsorða í textunum, fjöldi dæma um slík orð og hlutfall þeirra af hverjum 10.000 lesmálsorðum. Greint er á milli textategunda (þ.e.a.s. safna) og tímabila (þ.e.a.s. fyrri og síðari hluta aldarinnar).

Sé sjónum fyrst beint að textategund má sjá að á fyrri helmingi aldarinnar voru dæmi um orð með umræddum aðskeytum hlutfallslega talsvert fleiri í útgefnum blöðum og tímaritum en í óútgefnum einkabréfum. Niðurstöðurnar styðja því ekki þá skoðun Rasks (1818) að umrædd aðskeyti hafi einkum komið fram í daglegu tali, þ.e.a.s. ef sú forsenda er rétt að einkabréf hafi staðið nær töluðu máli en útgefniir textar. Þróunin var sú að á heildina litið dró úr notkun slíkra orða á 19. öld, hlutfall þeirra fór úr 1,9 af hverjum 10 þúsund orðum á fyrri hluta aldarinnar í 1,4 á þeim síðari. Í bréfasafninu lækkaði hlutfallið svolítið, þrátt fyrir að dæmunum fjölgaði, en þar reyndist samt sem áður vera

tiltölulega lítill munur á hlutfallslegum fjölda dæma um umrædd orð eftir tímabilum. Í blaðasafninu kom aftur á móti fram verulegur munur milli tímabila, ekki bara á fjölda dæma heldur líka á hlutfalli þeirra af textunum í heild. Þar voru dæmi um slík orð þrisvar sinnum fleiri og hlutfallslega fimm sinnum algengari á tímabilinu 1801–1850¹⁰ en 1851–1900. Í báðum textategundum dró því úr hlutfallslegum fjölda dæma eftir miðja öldina samkvæmt niðurstöðum rannsóknarinnar en þó mun meira í útgefnum textum en óútgefnum. Þróunin var m.ö.o. í sömu átt en ekki alveg samstíga eins og sjá má á *Mynd 1*. Hún var hraðari í blaðatextunum og á síðari helmingi aldarinnar voru dæmin orðin hlutfallslega fleiri í einkabréfum en í blöðum.

Mynd 1. Orð með aðskeytunum *an-*, *be-*, *-heit* og *-era*. Samanburður eftir tímabilum og textategund (hlutfallslegur fjöldi dæma af hverjum 10.000 lesmálorðum).

Ætla má að þarna gæti áhrifa málstöðlunar og þess viðhorfs að orð og orðalag af erlendum uppruna séu óæskileg í íslenskum textum (sjá Veturliða G. Óskarsson 2015:11–17 um viðhorf til forskeytisins *be-/bí-*).

¹⁰ Þegar rýnt er í dæmasafnið kemur í ljós að áberandi mörg dæmi um umrædd aðskeyti koma úr tímaritinu *Ármann á Alþingi* (1829–1832). Þau dæmi koma (flest) öll úr textum þar sem líkt er eftir dönskuskotnu máli tilbúinnar persónu, Öfundar (sjá kafla 3.3), og þau eru því annars eðlis en þegar fólk notar slík orð í eigin nafni. Búast má við að tilteknir drættir séu nokkuð ýktir í slíkum texta en fjöldi dæma um umrædd aðskeyti bendir til þess að á fyrri hluta 19. aldar hafi þau þótt til þess fallin að gefa orðtaki persónunnar dönskuskotinn blæ. Rétt er að hafa tilvist þessara dæma í huga þegar tölurnar eru metnar.

Ef sú tilgáta er rétt þarf ekki að koma á óvart að áhrifin komi skýrar fram í blöðum og tímaritum en í óútgefnum einkabréfum.¹¹ Umræður um mál og málnotkun á 19. öld beindust einkum að ritmáli og þeir sem skrifuðu texta sem ætlaður var til opinberrar útgáfu voru því líklegri til að taka tillit til skoðana á málnotkun og málþróun í sínum skrífum en fólk gerði í einkabréfum til vina og ættingja. Höfundar textanna voru auk þess ólíkir eins og áður segir. Ritstjórar og aðrir sem skrifuðu í blöð og tímarit voru tiltölulega lítill hópur og margir þeirra höfðu atvinnu af ritstörfum. Aðallega voru þetta karlar sem höfðu notið formlegrar skólagöngu og þar með fengið uppfræðslu um móðurmálið og þjálfun í meðferð ritmálsins. Bréfritarar voru aftur á móti mjög blandaður hópur kvenna jafnt sem karla, margir lítt eða ekki skólagengnir, og búast má við að hugmyndir og fyrirmæli um æskilega málhegðun hafi síður skilað sér til þeirra.

Hér á undan hefur verið litið á heildarmyndina. Tölulegar niðurstöður byggðust á dæmafjölda (e. *tokens*), ekki fjölda orða eða orðmynda (e. *types*), og dæmum um öll fjögur aðskeytin var steyppt saman. Aðskeytin eru hins vegar misalgeng í textunum. Meira en helmingur dæmanna í heild eru um viðskeytið *-era*, alls rúmlega 200 dæmi, en mun færri dæmi eru um hvert hinna aðskeytanna þriggja: *an-* (22), *-heit* (55) og *be-* (79). Samanlagt eru forskeytin rúmur fjórðungur dæma, viðskeytin næstum þrír fjórðu. Tíðni viðskeytisins *-era* má m.a. rekja til þess að það kemur fyrir í fjölbreytilegra umhverfi en hin aðskeytin, fyrst og fremst í sögnum (*gratúlera*, *spássera*, *traktera* o.fl.) en einnig í lýsingarorðum og nafnorðum sem leidd eru af sögn (t.d. *emall(j)eraður*, *óasfalteraður*; *glóserun*, *kvittering*). Ekki hefur verið farið nákvæmlega í saumana á einstökum dæmum en í fljótu bragði virðast langflest orð með umræddum aðskeytum eiga sér beina samsvörun í dönsku og þau hafa því væntanlega verið tekin upp í heilu lagi. Þar af leiðandi er óvíst og raunar fremur ólíklegt að þau hafi verið virk í íslenskri orðmyndun á 19. öld eins og Rask virtist gera ráð fyrir.

¹¹ Svipuð þróun varð í orðaröð í aukasetningum (S3, t.d. „að hann ekki vildi koma“) sem rakin hefur verið til erlendra áhrifa. Það dró meira úr notkun hennar í blaðatextum en í einkabréfum á 19. öld (Heimir Freyr van der Feest Viðarsson 2014:10–16). Rannsókn á henni byggðist að verulegu leyti á sama efnivið og notaður er í þessari rannsókn og höfundur greinarinnar skýrir hana með skírskotun til vaxandi málstöðlunar líkt og hér er gert.

4.3 Orð af erlendum uppruna

4.3.1 Afmörkun og efniviður

Hér verður greint frá rannsókn á umfangi nýlegra aðkomuorða í íslenskum blöðum á síðasta fjórðungi 19. aldar.¹² Hugtakið „aðkomuorð“ (d. *importord*) vísar hér til orða af erlendum uppruna í íslenskum texta óháð því hvort eða að hve miklu leyti þau hafa verið löguð að íslenskum rithætti og málkerfi. Með „nýleg“ er átt við að ekki séu heimildir um orðin í íslensku fyrir miðja 19. öld eða þar um bil.¹³ Efniviðurinn voru blöð frá árunum 1875 og 1900. Það voru einkum fréttá- og landsmálablöð með blönduðu efni – innlendum og erlendum fréttum, greinum um ýmis málefni, frásögnum, auglýsingum o.fl. – og þau líktust því síðari tíma dagblöðum þótt þau hafi verið minni og útkoma þeirra strjalli (Gunnar Karlsson 2009:173–175). Á meðal þeirra voru bæði blöð sem gefin voru út í Reykjavík og blöð sem komu út annars staðar á landinu. Ritstjórar blaðanna voru einkum menntaðir karlar en þó var tveimur blöðum, *Kvennablaðinu* og *Framsókn*, ritstýrt af konum og þeim einkum ætlað að höfða til kvenna. Valið miðaði þannig að því að tryggja ákveðna fjölbreytni innan textategundarinnar.¹⁴ Í textasafninu voru fimmtán blöð (titlar), að jafnaði fjögur tölublöð af hverju, og alls var safnið tæplega 360 þúsund lesmálsorð.

Það setur óhjákvæmilega mark sitt á textasafnið að fleiri og fjölbreytilegri blaðatextar voru gefnir út árið 1900 en 1875 og að mun fleiri blöð voru gefin út í Reykjavík en annars staðar. Þrátt fyrir viðleitni

¹² Rannsóknin er hluti verkefnisins „Íslenska við aldahvörf: Erlend máláhrif í lok 19. og 20. aldar“ sem styrkt var af Rannsóknasjóði Háskóla Íslands (2010–2012). Hluti niðurstaðnanna hefur áður verið kynntur í fyrirlesturum en hér birtast þær á prenti í fyrsta sinn. Rannsókninni var m.a. ætlað að vera til samanburðar við svonefnda MÍN-rannsókn (*Moderne importord i språka i Norden*) á aðkomuorðum á síðasta hluta 20. aldar. Efnisval og aðferðir voru því í grundvallaratriðum sniðnar eftir því verkefni (sjá t.d. Selback og Sandøy 2007).

¹³ Einkum var stuðst við ritmálssaft Orðabókar Háskólans til að ákvarða aldur orða í íslensku.

¹⁴ Efniviðurinn var valinn á grundvelli þeirra upplýsinga um blöð frá s.hl. 19. aldar sem skráðar eru á *Tímarit.is*. Hjördís Stefánsdóttir og Kristján Friðbjörn Sigurðsson aðstoðuðu við úrvinnslu og greiningu efnisins. Textasafnið, sem notað var í þessari rannsókn, er hluti stærra safns með textum úr blöðum og tímaritum í verkefninu „Málbreytingar og tilbrigði í íslensku máli á 19. öld: tilurð opinbers málstaðals“ (sjá nmgr. 1). Það er því hluti af þeim blaðatextum sem athugun á tókuaðskeytum (sjá kafla 4.2) byggðist á.

dreifist efniviðurinn því ekki jafnt í tíma og rúmi. Einungis tvö blöð voru gefin út bæði árin, *Ísafold* og *Þjóðólfur*. Önnur blöð frá 1875 í safninu eru *Norðanfari* og *Norðlingur* (Akureyri), *Fréttir frá Íslandi* og *Íslendingur* (Reykjavík). Frá 1900 eru í safninu auk fyrrnefndra tveggja blaða *Stefnir* (Akureyri), *Austri* og *Bjarki* (Seyðisfjörður), *Þjóðviljinn* (Ísafjörður), *Fjallkonan*, *Framsókn*¹⁵, *Kvennablaðið*, *Reykjavík* og *Reyk-víkingur* (Reykjavík).

Í rannsókninni voru afmörkuð og greind öll dæmi um orð af erlendum uppruna sem ekki fundust heimildir um frá því fyrir miðja 19. öld (þ.e.a.s. „nýleg aðkomuorð“). Þótt athuganirnar einskorðuðust ekki við orð úr dönsku má ætla að langflest orðin eigi sér annaðhvort uppruna þar eða hafi borist í gegnum dönsku. Erlend sérnöfn voru ekki talin með, hvorki mannanöfn né önnur heiti, s.s. titlar bóka og blaða, féлага- og fyrirtækjaheiti og staðarnöfn. Sömuleiðis var sleppt orðum sem komu fyrir í lengri textabrotum á erlendu máli, einkum tilvitnunum. Eftir stóðu tæplega 1.250 dæmi um nærri 600 orð af erlendum uppruna. Þau spanna allt frá orðum sem voru löguð að íslenskum rithætti og beygingum (t.d. *kommóða*, *mormóni*, *slífsi* o.fl.) til orða sem höfundur textans leit greinilega á sem útlend (t.d. *apricots*, *feberfantasi*, *licitation*, *massage* o.fl.). Það má ráða af því að orðin voru oft og tíðum auðkennd með gæsalöppum eða stóðu innan sviga til skýringar við íslensk orð eða orðalag. Umfang aðkomuorðanna er hér metið bæði út frá fjölda dæma og hlutfalli þeirra af fjölda lesmálsorða í textasafninu í heild eða í tilteknum hluta textanna.

4.3.2 Niðurstöður: Umfang aðkomuorða eftir stað og tíma

Hlutfall aðkomuorða af textunum í heild reyndist vera 0,37% sem þýðir að í hverjum 10 þúsund lesmálsorðum voru 37 dæmi um slík orð. Það er meðaltal og því fer fjarri að orðin dreifist jafnt í textunum eins og sjá má í *Töflu 3* sem sýnir fjölda og hlutfall aðkomuorða í textum eftir árum og eftir útgáfustað, þ.e.a.s. annars vegar í blöðum sem gefin voru út í Reykjavík og hins vegar samanlagt í blöðum sem gefin voru út annars staðar á landinu.

¹⁵ *Framsókn* var lengst af gefin út á Seyðisfirði en í janúar 1899 urðu eigenda- og ritstjórnarskipti á blaðinu og um leið fluttist útgáfan til Reykjavíkur.

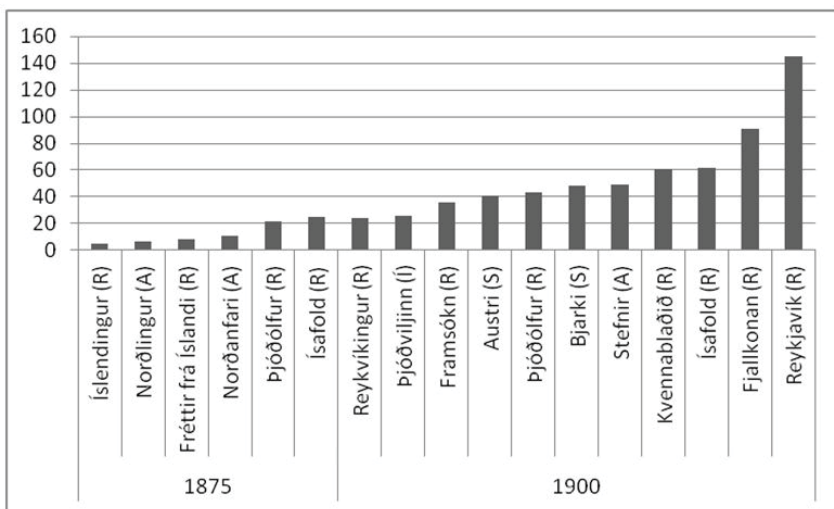
Útgáfuár	Útgáfustaður	Fjöldi dæma	Hlutfall af hverjum 10.000 orðum
1875	Reykjavík	134	15
	Annars staðar	48	9
1900	Reykjavík	792	64
	Annars staðar	358	39
Alls		1332 ¹⁶	37

Tafla 3. Fjöldi dæma um aðkomuorð og hlutfall þeirra af hverjum 10.000 lesmálorðum í blaðatextum eftir útgáfuári og útgáfustað. Aðrir staðir en Reykjavík eru Akureyri, Ísafjörður og Seyðisfjörður samanlagt.

Samkvæmt niðurstöðunum voru dæmi um aðkomuorð ríflega sexfalt fleiri í aldamótblöðunum (alls 1.150) en þeim sem komu út aldarfjórðungi fyrr (alls 182). Aftur á móti jókst umfang þeirra sem hlutfall af textunum í heild heldur minna því það rétt tæplega fjórfaldaðist á tímabilinu, úr 13 í 53 af hverjum 10 þúsund orðum.

Umfang slíkra orða eftir útgáfustað blaðanna var sömuleiðis mismunandi. Tafla 3 sýnir að hlutfall aðkomuorða var talsvert hærra í Reykjavíkurlöðunum en samanlagt í blöðum sem komu út annars staðar á landinu og á það við um bæði árin. Í heild var hlutfallið 0,44% í Reykjavík en 0,28% annars staðar. Niðurstöðurnar virðast því styðja þá skoðun að erlend áhrif hafi verið meiri í Reykjavík en út um land. Þegar betur er að gáð kemur þó í ljós að hlutfallslegur fjöldi aðkomuorða var talsvert mismunandi eftir stöðum á landsbyggðinni. Hann var minnstur í Akureyrarblöðunum (tæp 0,2%) og á Ísafirði var hann líka minni en í Reykjavík (tæplega 0,3%). Aftur á móti reyndist ekki vera neinn munur á hlutfallslegum fjölda aðkomuorða í blöðum frá Seyðisfirði og Reykjavík. Heildarmyndin er því svolítið flóknari en Tafla 3 gefur til kynna og þegar blöðin eru skoðuð hvert fyrir sig kemur í ljós talsverður innbyrðis munur á þeim óháð útgáfustað og útgáfuári. Mynd 2 sýnir þetta ágætlega.

¹⁶ Athugulir lesendur taka eftir að dæmafjöldinn í töflunni (1.332) samsvarar ekki fyllilega þeim fjölda sem tilgreindur var í meginmálinu á undan („tæplega 1.250 dæmi“, sbr. 4.3.1). Munurinn skýrist af aðferðinni sem beitt var við útreikninga á hlutfalli aðkomuorða í textunum í heild. Sum hugtök voru tvíyrt (t.d. *schleswig-holsteinsk courant*, *pointlace broderi* og *pund sterling*) eða voru a.m.k. stundum rituð í tveimur orðum (t.d. *Good Templarstúka* í einu tilviki af fleirum). Lægri talan fæst þegar slík hugtök eru talin sem ein heild. Hærri talan sýnir aftur á móti fjölda lesmálorða (eininga í texta með bili á undan og eftir) þar sem ofangreind dæmi og önnur hliðstæð voru talin sem tvö orð hvert. Þar sem umfang aðkomuorða var reiknað sem hlutfall af heildarfjölda lesmálorða í textunum þótti eðlilegra að nota þá aðferð í útreikningum.

Mynd 2. Hlutfallslegur fjöldi aðkomuorða af hverjum 10.000 lesmálsorðum í einstökum blöðum. Raðað eftir hækkandi tíðni hvort ár fyrir sig. Útgáfustaður í sviga aftan við heiti blaðs (A=Akureyri, Í=Ísafjörður, R=Reykjavík, S=Seyðisfjörður).

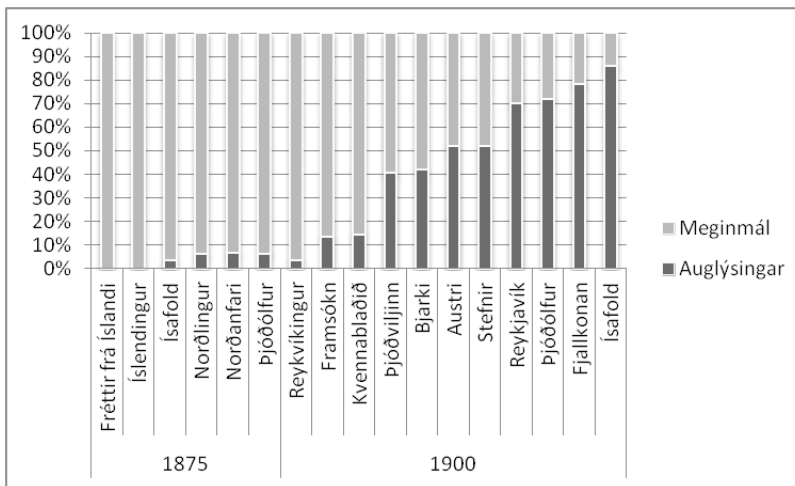
Á myndinni má sjá stígandi í tíma því hlutfall aðkomuorða í því blaði þar sem það var hæst 1875 er svipað og í blaðinu þar sem það var lægst árið 1900. Jafnvel þó að það hafi verið hlutfallslega fleiri dæmi um aðkomuorð í Reykjavíkurbloðunum en í landsbyggðarbloðunum á heildina litið (sbr. *Töflu* 3) leiðir samanburður milli einstakra blaða ekki í ljós skýr merki um að útgáfustaður ráði innbyrðis röð þeirra. Þannig reyndust dæmi um orð af erlendum uppruna bæði hlutfallslega fæst og hlutfallslega flest í blöðum gefnum út í Reykjavík, hvort sem litið er á fyrra eða síðara árið.

4.3.3 Niðurstöður: Umfang aðkomuorða eftir textagerð

Dæmigerðir blaðatextar eru settir saman úr smærri textum, fjölbreyttum að efni, efnistöfum og framsetningu: fréttum, umræðugreinum, frásögnum, auglýsingum og jafnvel sögum og ljóðum. Í textasafni með íslenskum dagblöðum frá síðari hluta 20. aldar, sambærilegu við það sem hér er byggt á, reyndist hlutfallslegur fjöldi orða af erlendum uppruna nokkuð breytilegur í slíkum (undir)textum, bæði m.t.t. textategundar og efnisinnihalds (Selback og Sandøy 2007:28–32). Engin ástæða er til að ætla að því hafi verið öðruvísi farið á 19. öld. Ein skýring á þeim mun milli blaða sem lesa má úr *Mynd* 2 gæti því

verið að blöð (og tölublöð) hafi verið ólík að þessu leyti og það hafi áhrif á niðurstöðurnar. Munurinn getur þá bæði hafa falist í því hvers konar (undir)textar komu fyrir og því hvert innbyrðis hlutfall þeirra var í einstökum blöðum.

Í þessari atrennu var einungis kannað umfang nýlegra aðkomuorða í auglýsingum (og tilkynningum)¹⁷ annars vegar og hins vegar í ritstjórnartexta eða meginmáli blaðanna. Fyrst var athugað hversu stór hluti þeirra tilheyrði hvorri textagerð eða blaðhluta. Sú athugun leiddi í ljós að af rúmlega 1.300 dæmum um aðkomuorð í textasafninu í heild kom ríflega helmingur þeirra fram í auglýsingum (51%). *Mynd 3* sýnir hvernig dæmin skiptust milli auglýsinga og ritstjórnartexta í einstökum blöðum án tillits til þess hvort dæmin í heild væru mörg eða fá í viðkomandi blaði.

Mynd 3. Hlutfallsleg skipting dæma um aðkomuorð milli auglýsinga og meginmáls í íslenskum 19. aldar blöðum. Fjöldi dæma og hlutfall af textanum í heild er afar mismunandi eftir blöðum (heildarfjöldi dæma er á bilinu 10–201, hlutfall þeirra af textanum í heild er á bilinu 0,01–1,45%).

Af myndinni má ráða að skiptingin var mjög mismunandi. Í eldri blöðunum var þorri aðkomuorðanna í meginmáli (ritstjórnartexta) því þar voru einungis 4% dæmanna í heild í auglýsingum. Í aldamótablöðunum var aftur á móti meiri hluti dæmanna í auglýsingum (58% af

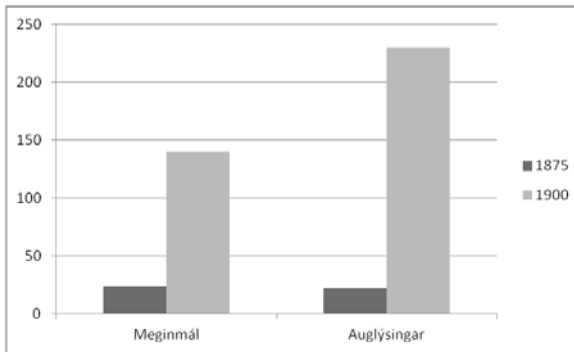
¹⁷ Auglýsingar og tilkynningar eru afmarkaðir og yfirleitt stuttir textar frá fyrirtækjum, einstaklingum eða opinberum aðilum. Þær fela í sér boð eða hvatningu til lesenda um ákveðna hegðun, t.d. um kaup á vörum eða þjónustu, greiðslu á gjöldum eða álögum, skil á einhverju sem hefur tapast, leigu eða kaup á húsnæði o.s.frv. Dæmi um slíka texta eru sýnd á *Myndum 5* og *6* í lok þessa undirkafla (4.3.3).

heildardæmafjöldanum). Í þeim reyndist enn fremur vera meiri innbyrðis munur á blöðum. Hlutfall dæma sem stóðu í auglýsingum af heildarfjölda dæma um aðkomuorð í viðkomandi blaði var allt frá 4% í blaðinu *Reykviðingur* (1 af 28 dæmum) upp í 86% (146 af 170 dæmum) í *Ísafold*. Ekki er ólíklegt að munurinn milli blaða endurspegli að einhverju leyti mismunandi fyrirferð auglýsinga í blöðunum. Munur milli ára getur þá verið vísbending um að þær hafi orðið fyrirferðarmeiri eftir því sem leið á öldina. Sem fyrr segir sýnir *Mynd 3* bara hvernig dæmi um aðkomuorð í hverju blaði fyrir sig skiptast milli auglýsinga og meginmáls óháð raunverulegum eða hlutfallslegum fjölda þeirra í viðkomandi blaði. Samanburður við *Mynd 2*, sem sýnir hlutfallslegan fjölda dæma í hverju blaði, leiðir hins vegar í ljós að þetta tvennt fylg-ist að talsverðu leyti að. Einkum er það áberandi í eldri textunum þar sem orð af erlendum uppruna voru bæði hlutfallslega fátíðari og bundnari við meginmálið en í þeim yngri.

Í þessari atrennu voru ekki tók á að rannsaka dreifingu aðkomuorðanna milli textagerða í safninu í heild. Þess í stað voru valin dæmi til nánari skoðunar og er þeim ætlað að varpa ljósi á hlut slíkra orða annars vegar í auglýsingum og hins vegar í ritstjórnartextum. Dæmin eru þau tvö blöð sem komu út bæði árin, *Ísafold* og *Þjóðólfur*. Samanborið við önnur blöð voru dæmi um aðkomuorð hlutfallslega mörg í þeim báðum (sbr. *Mynd 2*). Talið í lesmálsorðum reyndist hlutfall auglýsinga í þessum blöðum samanlagt hafa verið 5% af heildartextanum árið 1875 en 19% árið 1900. Samkvæmt þeim mælikvarða fjórfaldaðist því auglýsingamagnið á aldarfjórðungi. Á sama tíma fjölgaði dæmum um nýleg aðkomuorð verulega og því er vert að skoða betur dreifingu þeirra í textunum. Árið 1875 voru samanlagt 104 dæmi um nýleg aðkomuorð í texta blaðanna tveggja og þau dreifðust nokkurn veginn jafnt. Um 5% dæmanna reyndust vera í auglýsingum – sem jafnframt voru 5% af heildartexta blaðanna eins og áður segir – og afgangurinn var í ritstjórnartextum. Aldamótaárið voru miklu fleiri dæmi um aðkomuorð í þessum blöðum, 288 dæmi alls, og þá birtust 80% þeirra í auglýsingum enda þótt þær væru einungis tæp 20% af heildartexta blaðanna tveggja.

Athugun á dreifingu dæmanna milli tveggja gerða af (undir)textum í *Ísafold* og *Þjóðólfi* leiðir í ljós að vaxandi fjöldi þeirra tengdist auglýsingum. Við höfum þó áður séð að dæmafjöldinn einn sér segir ekki alla söguna um fyrirferð aðkomuorða í textum og því er ástæða til að skoða einnig hlutfall þeirra miðað við heildarfjölda lesmálsorða í hvorri textagerð fyrir sig. *Mynd 4* sýnir fjölda dæma um aðkomuorð

af hverjum 10 þúsund lesmálsorðum, annars vegar í ritstjórnartextum og hins vegar í auglýsingatextum, árin 1875 og 1900.

Mynd 4. Samanburður á hlutfallslegum fjölda dæma um nýleg aðkomuorð í meginmáli (ritstjórnartexta) og auglýsingum í *Ísafold* og *Þjóðólfi* 1875 og 1900 (hlutfall af hverjum 10.000 lesmálsorðum í hvorri tegund undirtexta fyrir sig).

Dökku súlurnar eru nokkurn veginn jafnháar og það sýnir að árið 1875 var svipað hlutfall aðkomuorða í meginmáli og í auglýsingum, rúmlega 0,2% eða 22–24 af hverjum 10 þúsund lesmálsorðum í hvorri textagerð um sig. Árið 1900 var aftur á móti verulegur munur á hlutfallslegum fjölda dæma í þessum tveimur textagerðum eins og ljósu súlurnar sýna. Í auglýsingum voru þá að jafnaði 230 slík orð í hverjum 10 þúsund lesmálsorðum (2,3%) en einungis 140 í meginmálinu (1,4%). Hlutfallsleg fjölgun dæma um aðkomuorð frá 1875 til 1900 varð því öll í auglýsingum ef marka má þessi tvö blöð.

Niðurstöðurnar hníga því allar í sömu átt: Um aldamótin 1900 vógu auglýsingar þyngra í blaðatextum en aldarfjórðungi fyrir og á sama tíma fór nýlegum aðkomuorðum fjölgandi í textunum í heild. Sú fjölgun kemur fyrst og fremst fram í auglýsingum, hvort sem litið er til skiptingar dæmanna milli auglýsingar- og ritstjórnartexta (sbr. t.d. *Mynd 3*) eða hlutfallslegs fjölda dæma um slík orð í hvorri textagerð fyrir sig (sbr. *Mynd 4*).

En af hverju stafar þessi munur? Nærtækasta skýringin er sú að hátt hlutfall aðkomuorða í auglýsingum tengist hlutverki og eðli slíkra texta. Mörgum þeirra er fyrst og fremst ætlað að kynna og vekja athygli á vörum (og fá lesendur til að kaupa þær). Vörutegundir, sem auglýstar voru í 19. aldar blöðum, hafa margar hverjar verið nýlunda á Íslandi og heiti þeirra áttu sér gjarnan erlendan uppruna enda vörurnar innfluttar. Það þarf því ekki að koma á óvart að nýleg

aðkomuorð séu tiltölulega fyrirferðarmikil í slíkum textum. Með þeim aðferðum, sem hér er beitt við útreikninga, hefur þó textagerðin sjálf líka áhrif á hlutfallslegan fjölda orðanna. Textarnir eru stuttir, upptalning (t.d. á vörum eða þjónustu) er áberandi einkenni þeirra og samfelld mál er því oft og tíðum takmarkað eins og sést á *Mynd 5*. Í mörgum auglýsingum fer því lítið fyrir orðum sem mynda límið í samfelldum textum, s.s. fornöfnum og samtengingum, en þau eru mjög stór hluti lesmálsorðanna í textum almennt. Samanborið við aðra texta vega því inntaksorð þungt í hlutfalli við kerfisorð í auglýsingum en yfirgnæfandi meirihluti aðkomuorða fellur í fyrri flokkinn (sbr. 4.3.4 hér á eftir). Þessi munur á textagerðum getur haft áhrif á samanburðinn á hlutfallslegum fjölda nýlegra aðkomuorða í auglýsinga- og ritstjórnartextum og því er vert að hafa hann í huga varðandi niðurstöðurnar.¹⁸

Góðar vörur ♦ gott verð!

Fjölbreyttasta úrval af vönduðum vasáurum

GULLUR (55–200 kr.) SILFURUR (14–50 kr.)
 NIKKEL og oxýðred sviört 10–25 kr.
Stofuúr stór og smá 4–60 kr.
 ÚRFESTAR úr gulli, gulldouble, silfri, talmi og nikkel, verð: 75 a. til 100 kr.

Kapsel úr gulli, gulldouble, silfri, talmi og nikkel.
Verð: 1–20 kr.

Gullpennar

Bejbank, Guðjón úrval, Sigurðsson, húsnæði 14.

Gull-
 hringir,
 Tröskulur,
 skrifstólur,
 250–40 kr.
 Silfringjar 80a.-12 kr.
 Manchettubappar
 Armbínd 4 3–25 kr.
 Brjóstbálar 4 70 a.-30 kr.
 Hitamátar 50 a.-6 kr.
 Loftþyggiarmátar 6–17 kr.
 Áttastífar (kompiar) 50 a.-6 kr.
 Sjúkustar (klírar) 5–30 kr.
 Stakkusargyl og lestrarargyl
 Tæknihöld, hafjafnar og málbúnd

Singers SAUMAVÉLAR
 úr beita stáli
 Handvélar og stígnar, víðurkendar að vera þinar bestu.

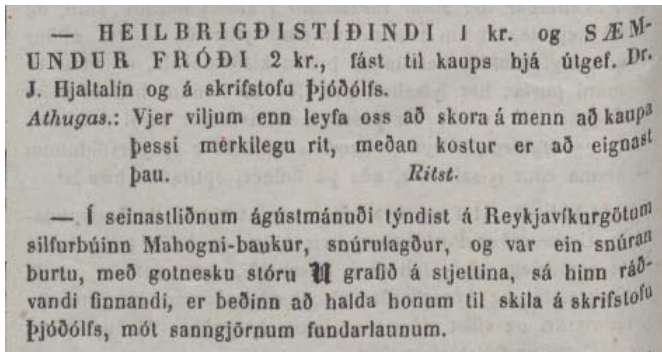
Hvergi jafn ódýrt eftir gæðum

Ennfremur borðbúnaður úr silfri og silfurplötti. Beita sort. — Mikil úrval.

Mynd 5. Auglýsing frá versluninni Edinborg sem birtist í *Ísafold* 12. maí 1900.

¹⁸ Það gæti gefið raunsannari mynd af umfangi aðkomuorða að reikna hlutfall þeirra út frá inntaksorðum (nafnorðum, sögnum og lýsingarorðum) eingöngu en það krefðist ítarlegri greiningar á textasafninu í heild. Það skipti líka máli í rannsókninni að niðurstöðurnar væru samanburðarhæfar við niðurstöður úr samþærilegri rannsókn á aðkomuorðum á síðari hluta 20. aldar og til þess að svo megi vera þarf aðferðin að vera sú sama.

Samhengislitlar upptalningar eru einkum algengar í vöruauglýsingum og í blöðunum eru líka ýmis dæmi um auglýsingar í samfelldu máli eins og sjá má dæmi um á *Mynd 6*.

Mynd 6. Auglýsingar úr *Pjóðólfi* 10. október 1875.

Vöruauglýsingar af því tagi sem *Mynd 5* sýnir dæmi um voru algengari í blöðum um aldamótin en í þeim eldri og þar voru auglýsingar frekar í samfelldu máli. Innbyrðis munur á auglýsingum kann því að hafa áhrif á samanburð á hlutfallslegum fjölda aðkomuorða í slíkum textum milli ára.

4.3.4 Formleg og merkingarleg einkenni aðkomuorða í blaðatextum

Loks skal vikið lítillega að formlegum og merkingarlegum eiginleikum aðkomuorðanna. Ekki var gerð skipuleg greining á dæmasafninu í heild og hér verður því einungis bent á nokkur almenn atriði og sýnd dæmi um þau. Þess er fyrst að geta að um mikinn meirihluta aðkomuorða í textasafninu voru bara eitt eða tvö dæmi og fá orð komu oftast en fimm sinnum fyrir í textunum. Langflest dæmi voru um orðið *kínalífselixír* og önnur tiltölulega algeng orð í safninu voru *basar*, *margarín*, *sagrada vín* og *kandídat* (meira en 20 dæmi um hvert). Þessi orð koma einkum fyrir í auglýsingum og dæmafjöldann má m.a. rekja til endurtekinnar birtingar þeirra. Annað einkenni á dæmasafninu er að langflest aðkomuorðin eru nafnorð þótt þar séu líka nokkur dæmi um lýsingarorð (t.d. *óbleiaður* og *gentlemanlike*) og fáein um sagnir (t.d. *massagera* og *skandalísera*).

Aðlögun orðanna að íslenskum rithætti og beygingum er mjög mismikil. Dæmi um orðmyndir, sem eru lítt eða ekki lagaðar að íslenskum ritvenjum, eru t.d. *gaasestej*, *sherry*, *cheviot* og *beufcarbonade*.¹⁹ Í dæmasafninu er líka fjöldi orðmynda sem annaðhvort falla vel að íslenskum rithætti í sinni upprunalegu mynd, t.d. *bitter*, *ananas* og *sort*, eða hafa verið löguð að honum, t.d. *róman*, *buffsteik* og *kúrennur*. Þegar fleiri en eitt dæmi eru um sama orð koma oft fram tilbrigði í rithætti þeirra, t.d. *socialisti* og *sósíalisti*; *guitar* og *gítar*; *chocolade*, *sjókolade* og *sjókólade*; *waterproof* og *waterprúf*; *twist* og *twist*. Í þessu sambandi verður að hafa í huga að á 19. öld var ritmálið almennt mun minna staðlað og formleg tilbrigði í rit- og beygingarmyndum orða meiri en síðar varð, einnig þegar innlendur orðaforði átti í hlut. Auk þess voru bókstafir, sem nú eru alls ekki hafðir í íslenskum orðum (t.d. *c*), ekki sjaldséðir í eldri textum. Sumar lítt aðlagaðar ritmyndir aðkomuorða hafa því e.t.v. ekki verið eins framandlegar í augum 19. aldar lesenda og þær þættu nú.

Staða aðkomuorðanna, t.d. í auglýsingum þar sem þau voru iðulega án setningarsamhengis, veldur því að oft eru litlar vísbendingar um beygingu þeirra (eða beygingarleysi). Auk þess var bara eitt dæmi um þorra orðanna og það dugar skammt til að draga ályktanir um beygingarlega aðlögun þeirra. Af þeim fáu orðum, sem nógar upplýsingar eru um, má þó ráða að nafnorð bættu mörg við sig greini, fengu fleirtölu með íslenskum endingum og fallbeygðust, a.m.k. að einhverju marki: *humbugistinn*; *guitarar*; *illusionir*; *candídatar*, *kandídatana*, *candídotunum*; *bazarinn*, *bazarnum*, *bazars*, *bazörum*. Dæmi um lýsingarorð og sagnir voru fá og yfirleitt bara eitt af hverju orði svo að þau gefa takmarkaðar vísbendingar um meðferð slíkra orða. Sagnadæmin voru flest um nafnhátt sem endaði á *-a* eins og íslenskar sagnir almennt, t.d. *kolorera*. Eitt dæmi var líka um þátíðarmynd: *skandaliseruðu*. Þess má geta að allar aðkomusagnirnar í textunum hafa viðskeytið *-era* (sjá um það í kafla 4.2). Flest lýsingarorðin höfðu viðskeytin *-iskur* og *-(er)aður* eða voru samsett með íslenskan síðari lið, t.d. *cromgult*, og þau beygðust samkvæmt því. Önnur lýsingarorð voru örfá og þau virðast hafa verið óbeygð.

Að lokum skal gerð lausleg grein fyrir merkingarlegum einkennum orðanna. Eins og fram hefur komið voru nafnorð langfyrirferðarmest í dæmunum. Mörg þeirra voru e.k. heiti, ekki sist á ýmiss

¹⁹ Þessi dæmi og önnur sem sýna misvel aðlagaðar myndir aðkomuorða eru hér birt stafrétt eftir frumtextanum að öðru leyti en því að í sumum þeirra hefur stórum upphafsstaf verið breytt í lítinn.

konar vörum, og áberandi merkingarsvið eru matvæli (t.d. *ansjóvis, appelsínur, roast beef, syltetau og karry*) og drykkjarvörur (t.d. *exportkaffi, portvín og sóðavatn*), fatnaður (t.d. *galocher, jerseylíf og manschettur*) og klæði (t.d. *khaki, stumpsirs og lagenljereft*), ýmiss konar efni, þ. á m. lyf (t.d. *glyserín, benzín og elixír*), hreinlætis- og snyrtivörur (t.d. *parfume, karbólvatn og kresólsápa*), húsbúnaður (t.d. *tarína, tapet-pappír, servantur og möblubankari*) og hljóðfæri (t.d. *harmoníum, lírukassi og fortepíanó*). Dæmi um slík orð koma ekki síst úr auglýsingum. Aðrir fyrirferðarmiklir merkingarflokkar eru mælieiningar (t.d. *meter, tons*), erlend gjaldmiðlaheiti (t.d. *shilling, dollari*) ásamt titlum og starfsheitum (t.d. *dócent, fotograf, ingeniör og labóratóriumstjóri*). Öll þessi orð bera vott um samfélagsbreytingar á síðari hluta 19. aldar og vaxandi tengsl við umheiminn. Aðkomuorðin voru yfirleitt nýyrði í víðum skilningi þess orðs og vísuðu flest til nýjunga sem ekki höfðu átt sér heiti á Íslandi áður. Þau komu því ekki í stað orða sem fyrir voru í málinu. Að svo miklu leyti sem aðkomuorðin voru í samkeppni við orð af innlendri rót stóð hún því fyrst og fremst á milli þeirra og nýmyndana. Rannsókn á fjölda slíkra samheitapara og útbreiðslu orðanna sem mynda þau verður að bíða betri tíma.

5 Samantekt og lokaorð

Nú er eðlilegt að spyrja hvort niðurstöður úr þeim rannsóknum, sem hér hefur verið greint frá, lýsi miklum eða litlum erlendum áhrifum á 19. aldar íslensku og um leið hvort þau styðji þá skoðun margra samtímamanna að íslenska hafi verið mjög dönskuskotin á þeim tíma. Því er til að svara að þær duga tæplega til að gefa einhlítt svar. Óhætt virðist þó að fullyrða að þær bendi hvorki til þess að þá hafi annað hvert orð verið danskt, eins og Rask fullyrti 1818, né að flest eða öll orð „einu atkvæði lengri“ hefðu annaðhvort danskan haus eða hala, líkt og það var orðað í *Pilti og stúlku* 1850. Niðurstöðurnar sýna að hlutfall orða af erlendum uppruna var langt innan við 1% af heildarfjölda lesmálsorða í textunum sem lágu til grundvallar. Það voru annars vegar prentuð blöð og tímarit og hins vegar óútgefin einkabréf. Hér er þó rétt að minna á að tölulegar niðurstöður draga dóm af aðferðinni sem beitt er við útreikningana. Hefði fjöldi aðkomuorða t.d. verið reiknaður sem hlutfall af inntaksorðum eingöngu eða sem hlutfall af orðum af sama orðflokki og þau (sbr. nmgr. 18), í stað þess að nota heildarfjölda lesmálsorða sem viðmið eins og hér var gert, hefðu tölurnar

orðið aðrar og hærrí. Hlutfallstöluna sem slíka verður því að taka með hæfilegum fyrirvara. Aðrar aðferðir myndu þó tæplega breyta þeirri meginniðurstöðu að erlend áhrif í íslenskum orðaforða á 19. öld hafi í raun ekki verið eins mikil og ummæli og lýsingar samtíðarmanna gefa ástæðu til að ætla.

Enda þótt hlutfallstölur séu vandmeðfarnar eru þær mjög gagnlegar við samanburð, t.d. milli tímabila og textategunda, þar sem þær gefa oft skýrari mynd af þróuninni en dæmafjöldinn einn. Niðurstöðurnar sýndu bæði að dæmi um orð með tökuaðskeytunum *an-*, *be-*, *-heit* og *-era* voru mjög fátíð í textum allt tímabilið og að þeim fór fækkandi eftir því sem leið á 19. öldina, sérstaklega í blaðatextum. Athugun á dæmunum benti heldur ekki til þess að aðskeytin hafi verið virk í íslenskri orðmyndum. Það verður því ekki séð að orð af þessu tagi hafi verið algeng birtingarmynd erlendra máláhrifa á umræddu tímabili. Sú niðurstaða fær frekari stuðning af því að einungis eitt þessara aðskeyta kom fyrir í „nýlegum aðkomuorðum“ á síðasta fjórðungi aldarinnar (sbr. 4.3.4), viðskeytið *-era* sem jafnframt var algengast þeirra fjögurra. Hafi slík orð einhvern tíma verið algeng í daglegu máli, má því a.m.k. ætla að þau hafi verið á undanhaldi á 19. öld, hugsanlega vegna vaxandi málstöðlunar og andstöðu við erlend áhrif. Fyrirferð þeirra í textum, sem líktu eftir dönskuskotnu máli, bendir eigi að síður til þess að málnotendur (eða a.m.k. höfundar slíkra texta) skynjuðu þau sem skýr merki um dönsk máláhrif.

Rannsókn á „nýlegum aðkomuorðum“ í blaðatextum frá síðasta fjórðungi aldarinnar, þ.e.a.s. orðum af erlendum uppruna sem áttu sér skamma sögu í málinu á umræddu tímabili, sýnir þó að erlend áhrif fóru almennt séð ekki minnkandi. Dæmum um slík orð fjölgaði nefnilega umtalsvert milli 1875 og 1900 og hlutfall þeirra af textunum í heild jókst úr 0,13% í 0,53% á þessu tímabili. Þetta eru eigi að síður ekki háar tölur en til samanburðar má nefna að sambærilegar tölur 100 árum síðar, þ.e.a.s. í íslenskum dagblöðum frá árunum 1975 og 2000, voru 0,1% og 0,21% (Selback og Sandøy 2007:33).

Það var útbreidd skoðun á 19. öld að erlend áhrif væru meiri í Reykjavík en annars staðar á landinu eins og sást á ummælum sem rakin voru í 3. kafla. Þess vegna eru niðurstöður, sem sýna umfang aðkomuorða eftir útgáfustað blaðanna, forvitnilegar. Á heildina litið styðja þær þessa skoðun því hlutfall dæma reyndist næstum tvöfalt hærra í Reykjavíkurbloðunum en samanlagt í blöðum sem komu út annars staðar á landinu. Þó kom á daginn að þarna kynnu aðrir þættir að hafa áhrif og því væri ástæða til að taka niðurstöðunum

með nokkurri varúð. Talsverður munur kom t.d. í ljós bæði milli einstakra útgáfustaða utan Reykjavíkur og á milli einstakra blaða. Hann gæti að einhverju leyti skýrst af mismunandi umræðuefnum og ólíkri framsetningu í blöðunum og vísbendingar eru um að hann kunni að tengjast samsetningu blaðanna. Þannig leiddi athugun í ljós að hlutfallslegur fjöldi dæma um aðkomuorð var að jafnaði meiri í auglýsingum en í meginmáli blaðanna. Fjöldi auglýsinga hlýtur þar af leiðandi að hafa áhrif á heildarhlutfall slíkra orða í viðkomandi blaði. Þetta hefur áhrif við samanburð milli útgáfuára því hlutur auglýsinga var stærri í yngri blöðunum en í þeim eldri, ef marka má athugun á *Ísafold* og *Þjóðólfi* bæði árin. Á heildina litið kann hann líka að vera stærri í Reykjavíkurblöðunum en í blöðum gefnum út annars staðar þótt það hafi ekki verið kannað sérstaklega. Þetta sýnir mikilvægi þess að byggja á fjölbreytilegu textasafni og minnir á að óvarlegt sé að draga almennar ályktanir um erlend áhrif á orðaforðann af umfangi aðkomuorða í einsleitum textum.

Lausleg greining á dæmasafninu leiddi í ljós að nafnorð eru þar langfyrirferðarmest. Þau eru einkum heiti af einhverju tagi og vísa mörg til nýjunga í vöruframboði á ýmsum sviðum enda komu mörg þeirra fyrir í auglýsingum eins og áður segir. Orðin voru því yfirleitt ekki í samkeppni við eldri innlend orð en e.t.v. við nýyrði af innlendri rót í einhverjum tilvikum. Engin dæmi fundust aftur á móti um aðkomuorð, nýleg á umræddu tímabili, sem myndu teljast til kjarna orðaforðans – þeirra orða málsins sem eru algengust, útbreiddust og notuð í fjölbreytilegustu samhengi – og engin dæmi voru heldur um aðflutt kerfisorð. Þetta fellur illa að því sem almennt er talið einkenna verulega mikil erlend máláhrif. Ekki verður betur séð en niðurstöður rannsóknanna skipi 19. aldar íslensku á 1. þrep fjögurra þrepa viðmiðunarskala (e. *borrowing scale*) Thomason og Kaufman sem kynntur var í 2. kafla (Thomason 2001:68–69; sjá *Töflu 1*), bæði hvað varðar máltengsl og máláhrif. Málfélagslegir þættir, sem skilgreina það þrep, eru tiltölulega lítil tengsl („casual contact“) og takmarkað tvítyngi í samfélaginu m.t.t. fjölda tvítyngdra og þess hversu gott vald þeir hafa á veitimálinu. Eins og fram kom í 3. kafla var þorri Íslendinga lengst af í lítilli sem engri beinni snertingu við dönsku og sá hópur, sem hafði tök á málinu, hefur væntanlega verið mjög lítill og afmarkaður. Margt bendir reyndar til að tengslin hafi aukist á 19. öld og dönskukunnátta orðið meiri og almennari svo íhuga mætti hvort íslenska hafi þá tyllt fæti á 2. þrep skalans („slightly more intense contact“), sérstaklega þegar leið á öldina. Máláhrifin, sem lesa má úr niðurstöðum í 4. kafla,

svara ágætlega til þeirra einkenna sem skilgreina 1. þrepið – einungis inntaksorð fengin að láni, einkum nafnorð, og eingöngu orð sem falla utan grunnorðaforðans. Á 2. þrepi er gert ráð fyrir láni á kerfisorðum, eins og t.d. samtengingum, en engin erlend orð af því tagi komu fyrir í textasöfnunum. Rannsóknirnar, sem kynntar voru í greininni, beindust einungis að orðaforðanum en erlend áhrif geta vitaskuld líka komið fram á öðrum sviðum málsins. Viðmiðunarskali Thomason og Kaufman gerir ekki ráð fyrir teljandi áhrifum á málkerfið fyrr en á efri þrepum. Sé það rétt ályktað að íslenska hafi á 19. öld verið á neðsta þrepi hans, hugsanlega á því næstneðsta þegar leið á öldina, mætti því búast við að málkerfislegra áhrifa hafi ekki gætt í málinu. Heimir Freyr van der Feest Viðarsson (2014, 2016) hefur reyndar sýnt fram á að hlutdeild tiltekinnar orðaraðar í aukasetningum (S3, t.d. „að hann ekki hafi komið“), sem rekja má til erlendra áhrifa, er allnokkur í 19. aldar textum og þótt verulega dragi úr henni í blaðatextum helst hlutfall hennar nokkuð stöðugt í bréfum alla öldina. Þar má því greina áhrif í setningagerð rétt eins og í orðaforða. Eitt og sér dugir þetta þó varla til að skipa 19. aldar íslensku á 2. þrep skalans enda segir Thomason (2001:69): „nonbasic vocabulary items are the easiest to borrow [...] and syntactic features (such as word order) are the next easiest things to borrow“. Það hnígur því flest að þeirri meginniðurstöðu að erlend áhrif á íslenskt 19. aldar mál hafi verið takmörkuð og ekki rist mjög djúpt, öfugt við það sem sumir samtímamenn héldu fram.

6 Heimildir

- Alda B. Möller. 2017. Íslenskukennsla í Bessastaðaskóla 1806–1846 og á fyrstu árum Reykjavíkurskóla. *Orð og tunga* 19:1–40.
- Auður Hauksdóttir. 2001. *Lærereens strategier – elevenes dansk. Dansk som fremmedsprog i Island*. Kaupmannahöfn: Nordisk Ministerråd.
- Auður Hauksdóttir. 2011. Danske minder i Island. Om mødet mellem dansk og islandsk kultur. *Danske studier – tidsskrift for dansk sprog, studier og folkeminder* 2011:5–49.
- Auður Hauksdóttir. 2016. Björguðu Danir íslenskunni? Um tengsl dönsku og íslensku á átjándu öld. *Skírnir* 190:420–457.
- Ármann á Alþingi* = Ármann á Alþingi eda almennur Fundur Íslendinga. 1829–1832. Ársrit fyrir búhólda og bændafólk á Islandi. Útg. Þorgeir Guðmundsson og Baldvin Einarsson. Kaupmannahöfn.
- Ásta Svavarsdóttir, Sigrún Helgadóttir og Guðrún Kvaran. 2014. Language resources for early Modern Icelandic. *Proceedings of Language Resources*

- and Technologies for Processing and Linking Historical Documents and Archives – Deploying Linked Open Data in Cultural Heritage, bls. 19–25. <http://www.lrecconf.org/proceedings/lrec2014/workshops/LREC2014Workshop-LRT4HDA%20Proceedings.pdf>
- Baldur Jónsson (ritstj.). 2006. *Þjóð og tunga*. Ritgerðir og ræður frá tímum sjálfstæðisbaráttunnar. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Brodersen, Randi Benedikte. 2003. Purismen i Danmark – en success? Í: Helge Sandøy, Randi Brodersen og Endre Brunstad (ritstj.), *Purt og reint. Om purisme i dei nordiske språka*, bls. 111–146. Volda: Høgskulen i Volda.
- BRR = *Breve fra og til Rasmus Rask*. 1941. I–II. Kaupmannahöfn: Ejnar Munks-gaards forlag.
- Elspass, Stephan. 2012. The Use of Private Letters and Diaries in Sociolinguistic Investigation. Í: *HHSL*, bls. 156–169.
- Elspaß, Stephan, Nils Langer, Joachim Scharloth og Wim Vandenbussche (ritstj.). 2007. *Germanic Language Histories ‚from Below‘ (1700–2000)*. *Studia Linguistica Germanica* 86. Berlín: Walter de Gruyter.
- Frandsen, Steen Bo. 2015. The Danish Composite State and the Lost Memory of a Multilingual Culture. Í: Anna Havinga og Nils Langer (ritstj.), *Invisible Languages in the Nineteenth Century*, bls. 239–256. *Historical Sociolinguistics* 2. Oxford/Bern: Peter Lang.
- Fjöltnir = Fjöltnir*. Ár(s)rit handa Íslendingum. 1835–1847. Kaupmannahöfn.
- Guðjón Friðriksson og Jón Þ. Þór. 2013. *Kaupmannahöfn sem höfuðborg Íslands*. I–II. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Gunnar Karlsson. 2009. Atvinnubylting og ríkismyndun 1874–1918. Í: Sigurður Línal og Pétur Hrafn Arnason (ritstj.), *Saga Íslands X*, bls. 5–312. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag/Sögufélag.
- Hagskinna = Hagskinna – Sögulegar hagtölur um Ísland*. 1997. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Haraldur Bernharðsson. 2017. Jón Thoroddsen og málstöðlun níttjándu aldar. Nokkur málfarsatriði í skáldsögunni Pilti og stúlku 1850 og 1867. *Orð og tunga* 19:77–128.
- Heimír Freyr van der Feest Viðarsson. 2014. Þáttur málstöðlunar í afstöðu sagnar til neitunar í 19. aldar íslensku: „málgreinir, sem mjer fannst eitt-hvert danskt óbragð að“. *Orð og tunga* 16:1–24.
- Heimír Freyr van der Feest Viðarsson. 2016. The Syntax of Others: ‘Un-Icelandic’ Verb Placement in 19th- and Early 20th-Century Icelandic. Í: Ingrid Tieken-Boon van Ostade og Carol Percy (ritstj.), *Prescription and Tradition in Language. Establishing Standards across Time and Space*, bls. 152–167. Bristol: Multilingual Matters.
- HHSL* = Hernández-Campoy, Juan Manuel, og Juan Camilo Conde-Silvestre (ritstj.). 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Malden/Oxford: Wiley-Blackwell.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1959. Ágrip af sögu íslenzkrar stafsetningar. *Íslenzk tunga* 1:71–119.

- Jón Thoroddsen. 1850. *Piltur og stúlka*. Dálítil frásaga. Kaupmannahöfn.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. Íslensk málhreinsun. *Sögulegt yfirlit*. Rit Íslenskrar málnefndar 6. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Klemens Jónsson. 1929. *Saga Reykjavíkur*. I–II. Reykjavík.
- Kristiansen, Tore. 2003. Danish. Í: Ana Deumert og Wim Vandenbussche (ritstj.). *Germanic Standardizations. Past to Present*, bls. 69–91. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Langer, Nils, og Agnete Nesse. 2012. Linguistic Purism. Í: *HHSL*, bls. 607–625.
- Leerssen, Joep. 2008. Þjóðernisstefna og ræktun menningar. *Ritið* 8/1:189–214.
- McColl Millar, Robert. 2012. Social History and the Sociology of Language. Í: *HHSL*, bls. 41–59.
- Nevalainen, Terttu, og Helena Raumolin-Brunberg. 2012. Historical Sociolinguistics: Origins, Motivation, and Paradigm. Í: *HHSL*, bls. 22–40.
- Pedersen, Inge Lise. 2005. Processes of standardisation in Scandinavia. Í: P. Auer, F. Hinskens og P. Kerswill (ritstj.). *Dialect Change. Convergence and Divergence in European Languages*, bls. 171–195. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, Inge Lise. 2009. The social embedding of standard ideology through four hundred years of standardization. Í: Marie Maegaard, Frans Gregersen, Pia Quist og J. Normann Jørgensen (ritstj.). *Language attitudes, standardization and language change*, bls. 51–68. Osól: Novus forlag.
- Percy, Carol. 2012. Early Advertising and Newspapers as Sources of Sociolinguistic Investigation. Í: *HHSL*, bls. 191–210.
- Rask, Rasmus. 1818. *Anvisning till Isländskan eller Nordiska Fornspråket*. Stockholm: A. Wiborgs forlag.
- Sandersen, Vibeke. 2003. „Jeg skriver dig til for at lade dig vide“. *Skrivefærdighed og skriftsprog hos menige danske soldater i treårskrigen 1848–50*. I–II. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels forlag.
- Sandersen, Vibeke. 2007. Writing ability and the written language of Danish private soldiers in the Three Year's war (1848–50). *Multilingua* 26:247–278.
- Schendl, Herbert. 2012. Multilingualism, Code-switching, and Language Contact in Historical Sociolinguistics. Í: *HHSL*, bls. 520–533.
- Selback, Bente, og Helge Sandøy (ritstj.). 2007. *Fire dagar i nordiske aviser. Ei jamføring av påverknaden i orðforrádet i sju språksamfunn*. Moderne importord i språka i Norden III. Osól: Novus.
- THÍB = Brjef frá Rask. *Tímarit hins íslenska bókmenntafélags* 9:54–100.
- Trudgill, Peter. 2010. *Investigations in Sociohistorical Linguistics. Stories of Colonisation and Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact*. Edinborg: Edinburgh University Press.

- Thomason, Sarah Grey, og Terrence Kaufman. 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley/Los Angeles/Oxford: University of California Press.
- van der Wal, Marijke, og Gijsbert Rutten. 2013. Ego-documents in a historical-sociolinguistics perspective. Í: M. van der Wal og G. Rutten (ritstj.). *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*, bls. 1–17. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Veturliði G. Óskarsson. 2015. Loanwords with the prefix *be-* in Modern Icelandic: An example of halted borrowing. *Orð og tunga* 17:1–26.

Lykilorð

íslenska, 19. öld, máltengsl, erlend máláhrif, aðkomuorð

Keywords

Icelandic, 19th century, language contact, lexical borrowings

Abstract

On Icelandic-Danish language contact in the 19th century and its linguistic influence

Icelanders were the subjects of Danish kings for more than five centuries. This article focuses on Icelandic-Danish language contact towards the end of this period, i.e. in the 19th century when Icelandic is assumed to have been heavily influenced by Danish. This assumption is, however, based primarily on metalinguistic evidence and random examples rather than on empirical research. The purpose of the present article is to question this, seeking to evaluate the impact of Danish on Icelandic vocabulary based on investigations of 19th century texts. In the spirit of historical sociolinguistics, we examine a variety of published and unpublished texts, and refer both to the external sociohistorical situation and language use as it appears in our texts.

In the 19th century, the Danish kingdom was losing territories and changing from a multiethnic and plurilingual empire, into a national state with Danish as the national language. Together with the prevailing 19th century ideology of nationalism in Europe, the changes within the state promoted ideas of national independence for Iceland, and the Icelandic language became a central symbol of nationhood. At the same time, direct contact between Icelandic and Danish, formerly quite limited and mostly confined to a small group of high officials, increased. Travels between the two countries became easier and more frequent, a growing number of Danes settled in Iceland (and vice versa), and bilingualism became more common among the general Icelandic public. The political struggle for national independence, as well as the growing presence of Danish in Iceland, is reflected in the language discourse of the 19th century, where the impact of Danish was a constant concern. It was seen as a serious threat to Icelandic, most prominent in the speech in Reykjavik, the fastest grow-

ing urban centre. This article presents the results of two investigations of lexical borrowings, based on recently compiled corpora of 19th century Icelandic texts: a corpus of printed newspapers and periodicals, and a corpus of unpublished and handwritten private letters. The first study included words in both corpora, that contained one of four borrowed affixes, *an-*, *be-*, *-heit* and *-era*, which were commonly featured in contemporary (negative) comments on foreign influence. The results show that such words were, in fact, rare in the texts, and that their number, relative to the total number of running words, decreased in the course of the century, especially in the newspapers. The second investigation was directed at recent borrowings (including one-word code-switches) in a subcorpus of newspapers from the last quarter of the 19th century. The results show a very moderate number of tokens relative to the total number of running words in the texts as a whole (0.37%). We do, however, see a clear increase between 1875 and 1900, as well as a higher proportion of lexical borrowings in the Reykjavik newspapers than in those published elsewhere. Furthermore, the words in question were particularly prominent in advertisements compared to the rest of the text.

The main conclusion of the article is that both the contact situation and the amount and character of the borrowed words found in the texts, place 19th century Icelandic on step 1 of Thomason and Kaufman's borrowing scale, and that the overall results show much less influence from Danish than contemporary metalinguistic comments indicated.

Ásta Svavarsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Laugavegi 13
101 Reykjavík
asta@hi.is